

**ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ҲУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 РАҶАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ

МИРЗААХМЕДОВ КАРИМУЛЛО ФАЗЛИДИНОВИЧ

**ИМОМ АБУ ҲАНИФАНИНГ ҲАДИС ИЛМИ ТАРАҚҚИЁТИДА
ТУТГАН ЎРНИ**

24.00.02 – Қуръоншунослик. Ҳадисшунослик

**ИСЛОМШУНОСЛИК ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

ТОШКЕНТ – 2021

УДК: 297.91
M-66

**Исломшунослик фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
автореферати мундарижаси**

**Content of dissertation abstract of the Doctor of Philosophy (PhD)
on Islamic studies science**

**Оглавление авторефера диссертации доктора философии (PhD)
по исламоведческим наукам**

Мирзаахмедов Каримулло Фазлидинович
Имом Абу Ҳанифанинг ҳадис илми тараққиётида тутган ўрни..... 3

Mirzaahmedov Karimulla Fazlidinovich
The role of Imam Abu Hanifa in the development of hadith studies..... 25

Мирзаахмедов Каримулло Фазлидинович
Роль Имама Абу Ханифы в развитии хадисоведения..... 43

Эълон қилинган ишлар рўйхати
Список опубликованных работ
List of published works 47

**ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ҲУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 РАҶАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ

МИРЗААХМЕДОВ КАРИМУЛЛО ФАЗЛИДИНОВИЧ

**ИМОМ АБУ ҲАНИФАНИНГ ҲАДИС ИЛМИ ТАРАҚҚИЁТИДА
ТУТГАН ЎРНИ**

24.00.02 – Қуръоншунослик. Ҳадисшунослик

**ИСЛОМШУНОСЛИК ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

ТОШКЕНТ – 2021

Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида B2018.4.PhD/Isl7 рақам билан рўйхатга олинган.

Диссертация Ўзбекистон халқаро ислом академиясида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, инглиз, рус (резюме)) Илмий кенгаш веб-саҳифаси (www.iiau.uz) ҳамда “ZiyoNet” ахборот-таълим портали (www.ziyonet.uz)да жойлаштирилган.

Илмий раҳбар:

Уватов Убайдулла Мурадович
тариҳ фанлар доктори, профессор

Расмий оппонентлар:

Бекмирзаев Илҳомжон Исройлжонович
тариҳ фанлари доктори (DSc), доцент

Зиёдов Шовосил Юнусович
тариҳ фанлари номзоди, доцент

Етакчи ташкилот:

Фарғона давлатуниверситети

Диссертация ҳимояси Ўзбекистон халқаро ислом академияси ҳузуридаги илмий даражалар берувчи DSc 35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 рақамли Илмий кенгашнинг 2021 йил «_____» соат _____ даги онлайн/оффлайн мажлисида бўлиб ўтади (Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий кўчаси, 11-й. Тел.: (99871) 2440056; факс: (99871) 2440065; e-mail: info@iiau.uz)

Диссертация билан Ўзбекистон халқаро ислом академиясининг Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин. (____ рақам билан рўйхатга олинган.) (Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий кўчаси, 11-й. Тел.: (99871) 2440056; факс: (99871) 2440065; e-mail: info@iiau.uz)

Диссертация автореферати 2021 йил «_____» июнда тарқатилди.

(2021 йил «_____» майдаги ____ рақамли реестр баённомаси.)

Ш.А.Ёвқочев

Илмий даражалар берувчи Илмий кенгаш раиси, сиёсий фанлар доктори, профессор

С.А.Рустамий

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш илмий котиби, филология фанлари доктори, доцент

З.М.Исломов

Илмий даражалар берувчи Илмий кенгаш қошидаги илмий семинар раиси, филология фанлари доктори, профессор

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳоннинг бугунги кундаги глобаллашув жараёнларида ҳанафийлик мазҳаби дунёning катта қисмига тарқалгани ва мусулмонлар орасида эргашувчиси кўп мазҳаб эканини кўриш мумкин. Мусулмонларнинг турли қатламлари орасида ушбу мазҳабга нисбатан ижобий фикрлар бўлиши билан бир қаторда танқидий қарашлар ҳам билдирилади. Жумладан, мазҳаб асосчиси Ином Абу Ҳанифанинг қарашлари кўпинча ақлга таянган, ҳадис борасида билими етук эмас, деб ҳисоблаб, етарлича баҳо бермайдилар. Бироқ ҳадис борасида олимга тегишли «Муснад» – مسنـد أبـي حـنـيفـة (Абу Ҳанифа муснади) ва «Китоб ал-осор» كتاب الـآثـار (Ҳадислар китоби) асарлари бўлиб, у ҳам машҳур ҳадис тўпламларидан бири ҳисобланади.

Дунёning кўплаб мамлакатларидаги илмий-тадқиқот муассасаларида ҳанафийлик мазҳаби, унинг тарихи, мусулмонлар ҳаётида тутган ўрнини ўрганиш билан боғлиқ тадқиқотлар амалга оширилмоқда. Ўрта асрлардан бери Абу Ҳанифага нисбат бериладиган «Муснад» асари ҳам маҳсус тадқиқотларга жалб этилган. Бироқ бугунги ахборотлашган жамиятда ушбу масалага кенг қамровли ва етарли даражада аҳамият берилмагани сабабли олимнинг муҳаддислик фаолиятига нисбатан нолойиқ сўзлар айтилмоқда. Бу эса, ўз навбатида, Абу Ҳанифанинг ҳадис илмига доир илмий меросини кенгроқ ўрганиш ва уни тарғиб қилиш долзарб аҳамиятга эга эканини кўрсатмоқда.

Ўзбекистонда сўнгги йилларда диний соҳада амалга оширилган ислоҳотлар натижасида ислом дини, хусусан, ҳанафий мазҳаби манбаларини ўрганишга доир чора-тадбирлар ва бу мазҳабнинг юртимиз мусулмонлари ижтимоий ҳаётида тутган ўрнини кўрсатиш учун кенг имкониятлар яратилди. Аммо Абу Ҳанифанинг ҳаёти, асарлари, фақиҳлиги ва фиқҳ борасидаги берган фатволари кенг ўрганилган бўлса-да, унинг муҳаддислик фаолияти, ҳадис илмида эътироф этилиши масаласи етарлича ўрганилмай қолмоқда. Мазкур мавзуни илмий асосда ўрганиш ислом дини таълимоти атрофида юзага келаётган ихтилофларнинг олдини олишда долзарб саналади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги, 2018 йил 16 апрелдаги «Диний-маърифий соҳа фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» ги фармонлари, 2017 йил 24 майдаги ПҚ-2995-сон «Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» ги ҳамда 2017 йил 23 июндаги ПҚ-3080-сон «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси хузурида Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси марказини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида »ги қарорлари ва 2018 йил 1 ноябрдаги 896-сон «Ҳадис илми мактаби фаолиятини ташкил этиш ва қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорларида ҳамда мавзуга доир бошқа меъёрий

хукуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу диссертация иши муайян даражада хизмат қиласи.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Диссертация республика фан ва технологиялар ривожланишининг «Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳукуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантиришда инновацион гоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари» номли устувор йўналишига мувофиқ амалга оширилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Ғарб тадқиқотчиларидан X.Мотцки, К.Брокельман, Д.Вейнс, Ф.Н.Магилл, Г.Кирил, Ж.Броун¹ каби таникли олимлар ўз асарларида Абу Ҳанифанинг фаолияти, ҳанафий мазҳабининг аҳамияти хақида қисқа маълумотларни келтириш билан чекланишган.

Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги тадқиқотчиларидан В.В.Бартольд, И.П.Петрушевский, Р.Г.Батров, Р.М.Нургалеев² кабилар муснад асарлар, уларнинг муаллифлари тўғрисида маълумотлар бераб, Абу Ҳанифага ҳам тўхталиб ўтишган.

Араб-мусулмон олимларидан Имом Заҳабий, Ибн Ҳажар Асқалоний, Ф.Сезгин, Муҳаммад Солиҳий, Муҳаммад Абдурашид Нўймоний, Вахбий Сулаймон Ғовжий, Ҳабиб Аҳмад Киронавий, Муҳаммад Қосим Абдуҳ, Сайд Афиий, Салоҳ Муҳаммад Абулҳож³ каби олимлар ҳанафийликнинг бошқа мазҳаблардан фарқли жиҳатлари, фатво бериш усуллари ва Абу Ҳанифанинг фикҳ соҳасида қилган ишларига кенг тўхталиб ўтишган. Турк тадқиқотчиларидан Меҳмет Ўзшенел, Исмоил Ҳаққа Унал ва Холис Демирлар ўз ишларида Абу Ҳанифага нисбат бериладиган «Муснад» асари

¹ Motzki H. The Musannaf of Abd al-Razzaq al an'ani as a Source of Authentic Aadith of the First Century A.H. // Journal of Near Eastern Studies. – 1991. – Т. 50. – №. 1. – С. 1-21.; Jonathan Brown. Misquoting Muhammad: The Challenge and choice of interpreting the Prophet's Legacy. – London: Oneworld publications, 2014. – 384 p.; Brockelmann C. Geschichte der Arabischen Litteratur / Supplementbande I-III. – Leiden: 1937-1942. – 639 p.; Sezgin F. Geschichte des Arabischen Schriftums. – B.I. – Leiden: Brill, 1967. – 415 p.; Magill F. N. (Ed.). The Middle Ages: Dictionary of World Biography. Volume 2. – Routledge, 2012. – Т. II. – 1070 p.; Cyril Glassé. The New Encyclopedia of Islam. Third Edition. Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2008. – 718 p.

² Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия: Сочинения, – М.: Издательство восточной литературы, 1963. – Т. I. – 763 с.; Петрушевский И. П. Ислам в Иране в VII-XV веках. – Ленинград: Ленинградский университет, 1966. – 398 с.; Батров Р. Г. Абу-Ханифа и проблемы раннего суфизма //Ученые записки Казанского университета. Серия Гуманитарные науки. – 2010. – Т. 152. – №. 1. – С. 40-49; Нургалеев Р. М. Н 90 Нургалеев Р.М. Совершение намаза по мазхабу Абу-Ханифы: учебное пособие. – Казань, 2011. – 40 с.

³ Муҳаммад Қосим Абдуҳ. Маканат ал-имам Аби Ҳанифа байна ал-муҳаддисин. – Макка: Дор ал-қалам, 1993. – 660 б.; Ҳабиб Аҳмад Киронавий. Абу Ҳанифа ва асҳабуҳу. – Байрут: Дор ал-фикр ал-арабия, 1989. – 234 б.; Абу Ҳанифа Нўймон Имом ал-айммат ал-фуқаҳо. – Байрут: Дор ал-қалам, 1999. – 384 б.; Муҳаммад Абдурашид Нўймоний. Маканат ал-Имом Аби Ҳанифа фи ал-ҳадис. – Қохира: Дор ал-ислом, 2017. – 212 б.; Муҳаммад Солиҳий. Уқуд ал-жуман фи манақиб ал-имам ал-Аъзам. – Макка. Умм ал-қуро, 1980. – 382 б.; Ибн Ҳажар. Фатҳ ал-Барий. – Байрут: Дор Ибн Касир, 2007. – Ж. I.979 б.; Имом Заҳабий. Манақиб ал-имам Аби Ҳанифа ва соҳибайҳи Аби Юсуф ва Муҳаммад ибн Ҳасан. – Байрут, 1998. – 96 б.; Сайдид Афиий. Ҳаят ал-имам Аби Ҳанифа. – Қохира: Дор ал-маориф, 1934. – 236 б.; Салоҳ Муҳаммад Абулҳож. Ал-Мадхал ал-муфассал ила ал-фикҳ ал-ҳанафий. Иордания: Дор ал-фатх, 2017. – 685 б.

устида изланишлар олиб боришган⁴. Шунингдек, ҳинд олимлардан Зухур Аҳмад Ҳусайний, Муҳаммад Сарафрозихон, Ҳабиб Раҳмон Аъзамий, Ҳасан Шоҳжаҳон Пурий⁵ ва бошқалар Абу Ҳанифанинг шахсияти, ҳаёти ва илмий фаолиятига алоқадор қимматли маълумотларни келтиришган.

Ўзбекистоннинг мустақиллик йилларида Абу Ҳанифанинг ҳаёти ва илмий фаолияти, фиқхий қарашлари, у асос солган мазҳабнинг юртимиз худудига кириб келиши ва ривожланиш тарихини ўрганишга доир кўплаб тадқиқотлар амалга оширилди. Жумладан, Д.Рахимжонов, М.Комилов, Р.Обидов⁶ каби олимлар ўз тадқиқотларида, асосан, ҳадис илми ва ҳанафий мазҳабига тўхталиб ўтишган. А.Ш.Жузжоний, Д.Муратов, Р.Матибоева⁷ каби тадқиқотчилар эса Абу Ҳанифанинг фазилати ва у кишининг маноқиби ҳақидаги маълумотларни очиб беришган. Шу билан бирга, уларнинг тадқиқот ишларида Абу Ҳанифанинг муҳаддис бўлгани ҳақида ҳам қисман маълумотлар учрайди. Шунингдек, Абдурашид кори Баҳромов, Алоуддин Мансур, Йўлдош Эшбек, Ҳамидулла Аминов, Муҳаммад Айуб Ҳомидов, Наргиза Тоҳир қизи⁸ каби ислом олимларининг асарларида Абу Ҳанифанинг

⁴ Mehmet Özsenel. Hadislerin Tasnîfinde Ebû Hanîfe'nin Rolü". İmam-i Azam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi Sempozyumu, Mudanya 16-19 Ekim 2003. – S. 191-202.; Ismaill Hakka Ünal,İmami A'zam Ebû Hanîfe ve düşünce sistemi – Bursa, 2003. – 280 s.; Halis Demir, Ebû Hanîfe'ye nispet edilen hadis kitaplari Kitabu'l-âsâr ve Müsned // Hikmet yurdu. 2017/2. – Sivas. – S. 121-144.

⁵ Ҳабиб Раҳмон Аъзамий. Илме ҳадис ме Имам Абу Ҳанифа ка мақо-мӯ мартаба. – Дехли, 1997. – 24 б.; Муҳаммад Сарафрозихон. Мақаме Аби Ҳанифа. – Ҳиндистон: ал-Мактаба ас-сафдарийя, 1992. – 286 б.; Зухур Аҳмад Ҳусайний. Имом Аъзам Абу Ҳанифа ка муҳаддисана мақам. – Покистон: Зобидобод, 1998. – 640 б.; Ҳасан Шоҳжаҳон Пурий. Имам Абу Ҳанифа раҳимаҳуллоҳ аор мўътаризий. – Дехли, 1989. – 162 б.

⁶ Оқилов С. Имом Аъзам Абу Ҳанифанинг Васияти Аби Ҳанифа асари. – Тошкент: Hilol Nashr, 2019. – 76 б.; Калом илми. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2011. – 160 б.; Обидов Р. Суннат, ҳадис ва муҳаддислар. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2012. – 460 б.; Комилов М. Мовароуннаҳр фиқҳилми ривожида Алоуддин Самарқандийнинг ўрни ва “Тұхфат ал-фуқаҳо” асарининг аҳамияти: тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2000. – 26 б.; Раҳимджанов Д. Абу Ҳафс ан-Насафиининг “Китоб ал-қанд фи маърифат уламо Самарқанд”: Самарқандда ҳадис илми тарихи бўйича муҳим маңба: тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2003. – 26 б.; Эшонжонов Б. IX аср Мовароуннаҳр маданий ҳаётида Имом Бухорийнинг мавқеи ва унинг “ал-Жоми ас-саҳиҳ” асаридаги фиқхий масалалар: тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияси. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2001. – 175 б.; Уватов У. Донолардан сабоқлар. – Тошкент: А.Қодирий номидаги ҳалқ мероси, 1994. – 96 б.; Мовароуннаҳр ва Ҳурсон олимларининг ҳадис илми ривожида тутган ўрни (Бухорий, Муслим, Термизий): тарих фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2002. – 45 б.; Уватов У. Муслим ибн ал-Ҳажжож: – Т.: Абдулла Қодирий номидаги Ҳалқ мероси нашриёти, 1995. – 64 б.; Имом Бухорий ҳаёти / Араб тилидан таржима, кириш сўз ва мақолалар муаллифи У.Уватов. – Тошкент: Шарқ, 1998. – 89 б.

⁷ Муратов Д. Абдуллоҳ Субазмунининг “Қашф ал-осор” асари ҳадис илмига оид маңба: тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2008. – 30 б.; Жузжоний А.Ш. Ислом ҳуқуқшунослиги ва ҳанафий мазҳаби тараққиётида Ўрта Осиё фақиҳларининг ўрни: юридик фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2002. – 256 б.; Матибоева Р. Абу-л-муайяд ал-Маккий ал-Хоразмийнинг “Манокиб Аби Ҳанифа” асари ҳанафийлик бўйича нодир маңба: тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2009. – 26 б.

⁸ Ҳомидов М. ва бошқалар. Имом Аъзам. – Тошкент: Hilol Nashr, 2018. – 360 б.; Аминов X, Примов С. Ҳанафий фиқхи, тарихи, манбалари ва истилоҳлари. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2017. – 399 б.; Аминов X, Юсуфов Ж. Имоми Аъзам Абу Ҳанифа. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2018. – 60 б.; Йўлдош Э. Буюк имом Абу Ҳанифа. – Тошкент: Истиқлол, 2017. – 208 б.; Алоуддин Мансур. Имоми Аъзам – буюк имомимиз. – Тошкент: Фоғур Ғулом, 1999. – 96 б.; Имом Аъзам асарлари / Таржимон ва нашрга тайёрловчи.

ҳаёти ва илмий фаолияти, асарлари, устоз ва шогирдлари, унинг фақиҳлиги ҳамда фикъда суюнадиган далиллари ҳақида маълумотлар умумий тарзда келтириб ўтилган.

Юқорида зикр этилган илмий изланишларда ҳанафий мазҳаби ва унинг асосчисига оид муҳим маълумотлар келтирилган бўлса-да, Имом Абу Ҳанифанинг муҳаддислик фаолияти, унинг ҳадис илми тараққиётida тутган ўрни комплекс тарзда тадқиқ этилмаган.

Тадқиқотнинг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация тадқиқоти Ўзбекистон халқаро ислом академиясида бажарилган А-1-051 – «Исломшунослик муаммоларини бирламчи манбалар ва аждодларимиз диний-маърифий меросини тизимли таҳлил қилиш асосида ёш авлодда соғлом эътиқодни шакллантириш» мавзуидаги илмий лойиҳаси доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади. Имом Абу Ҳанифанинг муҳаддислик фаолияти ва ҳадис илми тараққиётiga қўшган ҳиссасини очиб беришдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

Имом Абу Ҳанифа ҳаёти, у яшаган давр муҳити ва унинг меросини ўрганишнинг илмий аҳамиятига оид тадқиқотларни ўрганиш ва уларни таҳлил қилиш;

Имом Абу Ҳанифанинг муҳаддис сифатида шаклланишига таъсир кўрсатган омиллар ва у даврдаги ижтимоий-сиёсий муҳитни ёритиб бериш;

Имом Абу Ҳанифанинг ҳадис илмида эгаллаган мавқеи, унинг ровийлик сифатига нисбатан билдирилган танқидий фикрлар ва уларга муҳаддис олимлар томонидан берилган илмий раддиялар баёни;

Имом Абу Ҳанифанинг ҳадис ривояти борасида тутган ўрнига жарҳ ва таъдил олимларининг берган таъриф ва тавсифларидағи ёндашувларни тадқиқ этиш;

ҳадис илмида муснад жанрининг пайдо бўлиш тарихи, муснад тўпламларидаги ўзига хос жиҳатлар ва уларнинг ўзаро фарқини мисоллар билан асослаш;

Имом Абу Ҳанифага нисбат берилган ўндан ортиқ муснад асарларни манбалар асосида аниқлаш ва у асарлар борасидағи қарашларнинг хилмачиллигини илмий ўрганиш;

ҳадисларни қабул қилиш ва уларни ривоят қилишда Абу Ҳанифа қўйган шартлар, ҳамда унинг ҳадисдан ҳукм олиш услубларини аниқ мисоллар асосида исботлаш юзасидан таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш.

Тадқиқотнинг обьектини Имом Абу Ҳанифанинг ҳадис илми ривожидаги ўрни ва унга нисбат этилган муснад асарлар ташкил этади.

Тадқиқотнинг предмети сифатида Имом Абу Ҳанифанинг ҳадис илмига қўшган ҳиссаси ҳамда олимнинг ҳадисларни аниқлашдаги услублари белгиланди.

А. Баҳромов. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2003. – 132 б.; Наргиза Тоҳир қизи. Буюк имом Абу Ҳанифа Нўймон. – Имом Бухорий халқаро илмий тадқиқот маркази, 2019. – 136 б.

Тадқиқотнинг усуллари. Диссертацияда комплекс ёндашув, илмий билишнинг диалектик, тарихийлик, мантикийлик, анализ, синтез ва қиёсий таҳлил каби тадқиқот усулларидан фойдаланилган.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қўйидагилардан иборат:

Абу Ҳанифа яшаган даврдаги Куфа шаҳрида ҳар бир талаба йигирма ёшидан бошлаб ҳадис илмини ўрганиши шарт бўлгани, ушбу анъанага асосан Абу Ҳанифа ҳам буюк тобеин муҳаддислардан 4000 га яқин ҳадис ривоят қилгани олимнинг ҳадисга таяниб, фатво берувчи муҳаддис сифатида шаклланишига таъсир этгани аниқланган;

ҳанафийларга нисбатан қўлланиладиган «аҳли рай» («фикрга таянувчилар») ибораси айрим муҳаддис ва bemazhab oқимlar талқин этганидек, ақлни устун қўювчилар эмас, далиллардан шаръий хукмларни чиқариб оладиган мужтаҳидлар маъносини англатишини тушуниш кераклиги Абу Ҳанифанинг мұтазила ва хавориж оқимларига қарши ҳадислар билан бир қаторда ақлни қўллаш методи орқали исботланган;

Абу Ҳанифанинг «Китоб ал-осор» (كتاب الآثار) ва «Муснад» (مسند) асарлари ўзида энг ишончли фикхий ҳадисларни жамлагани, Абу Ҳанифанинг «муҳаддис» деб эътироф этилишига ҳамда турли оқимлар томонидан «у ҳадисда заиф» деб айтган танқидларининг асоссизлигига далил бўлиши очиб берилган;

Абу Ҳанифа ҳақида ёзилган таржимаи ҳол ва маноқиб манбаларидаги маълумотлар тадқиқ қилинганда, олим бошқа буюк муҳаддисларда учрамайдиган ҳадиснинг ровийси ўзи ривоят қилаётган ҳадисга амал қилиши, ҳадис ровийси аввало, фақиҳ бўлиши ва ҳадис бир юргагина хосланиб қолмаслиги сингари 14 та кучли шартни белгилагани далилланган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қўйидагилардан иборат:

Абу Ҳанифанинг ҳадис илмига кириб келиши, ровий сифатида ҳадислар ривоят қилгани, кейинчалик олим ривоят қилган ҳадислар «Муснад» асарларига жамланганининг исботи келтирилиб, Имомнинг ҳадис илми борасида айрим мазҳабни тан олмайдиган кишилар томонидан айтилган танқидлар олимга замондош ва ундан кейин яшаган муҳаддис олимларнинг хulosалари ва уларнинг манбаларида келган маълумотларни тадқиқ этиш ҳамда бошқа манбалар билан қиёсий таҳлил этиш орқали очиб берилган;

Абу Ҳанифа нафақат фақиҳ, балки ишончли муҳаддислардан эканини исботловчи илмий асосдаги далиллар келтирилгани, олимга нисбат бериладиган «Муснад» асарига кенг тўхталиб, бу асар ҳам Имом Бухорий, Имом Абу Исо Термизийнинг тўпламлари каби мўътабар ҳадис тўпламларидан бири экани уларнинг қиёсий таҳлили асосида исботланган;

ҳанафийларга нисбатан қўлланиладиган «аҳли рай» («фикрга таянувчилар») ибораси айрим муҳаддис ва bemazhab oқimlar талқин этганидек, ақлни устун қўювчилар эмас, балки «фақиҳлар», яъни далиллардан шаръий хукмларни чиқарадиган мужтаҳидлар маъноси тушунилиши ҳамда Абу Ҳанифа ақлга таянувчи мұтазила ва хавориж

оқимларига эътиroz сифатида ҳадислардан ташқари, ақлни қўллаш орқали нақлий ва ақлий далилларда ўзига хос методни шакллантиргани аниқланган;

Абу Ҳанифа яшаган даврдаги Куфа шахри илмий муҳити анъанасига кўра, ҳар бир талаба йигирма ёшидан ҳадис илмини чуқур ўргангандан бўлиши лозимлиги сабабли Имом ҳам ҳадис ривоятида эътиборли саналган Нахайй, Яхё ибн Маин ва Ато ибн Абу Рабоҳ қаби буюк тобеинлардан ҳадис ўргангани, Куфада яшаган 1500 нафар саҳобанинг таъсири Абу Ҳанифанинг ҳадис илмида етук муҳаддис сифатида шаклланишига таъсир кўрсатгани ёритилган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги. Тадқиқотда Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик институти қўллётмалар бўлимининг асосий фондида 3105-рақами билан сақланаётган Абдуллоҳ Субазмунийнинг «Кашф ал-осор фи маноқиб Абу Ҳанифа» асари, Ироқдаги Мактаба ал-Авқофнинг қўллётма фондида 187 қайд рақами остида сақланаётган Маҳмуд ибн Аҳмад ибн Масъуд Конявийнинг «Ал-муътамад фи аҳадиси ал-муснади Аби Ҳанифа» асари, Туркияning Сулаймония кутубхонасининг «Рашид афанди» бўлимидаги сақланаётган Жалолиддин Сутоийнинг «ат-Таълиқ ал-мунифа ала муснади Аби Ҳанифа» асарининг қўллётма нусхаларидан қиёсий фойдаланилгани, тадқиқотда холислик, тарихийлик методларига таянилгани, тадқиқотнинг хulosasi ва тавсиялари амалиётга татбиқ этилгани, тадқиқот натижаларининг ваколатли тузилмалар томонидан тасдиқлангани билан белгиланади.

Тадқиқотнинг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқотнинг илмий аҳамияти Имом Абу Ҳанифанинг илмий меросини баҳолашда, олимнинг мавқенини белгилашда унинг факих бўлиши билан бир қаторда, ҳадис илмида ҳам эътироф этилгани тўғрисидаги назарий хulosалар мукаммалаштирилгани билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти улардан олий таълим ҳамда ўрта маҳсус ислом билим юртлари, Ҳадис илми олий мактаби талabalariiga «Ҳадисшунослик» фани доирасида «Имом Абу Ҳанифанинг ҳадисдаги мавқei», «Ҳанафий мазҳабида ҳадисларни қабул қилиш услублари» каби факультатив курслар ташкил этишда фойдаланиш мумкинлиги билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Имом Абу Ҳанифанинг ҳадис илми тараққиётида тутган ўрни мавзусини ўрганиш бўйича ишлаб чиқилган таклифлар асосида:

Абу Ҳанифа яшаган даврдаги Куфа шахрида ҳар бир талаба йигирма ёшидан бошлаб ҳадис илмини ўрганиши шарт бўлгани, ушбу анъанага асосан Абу Ҳанифа ҳам буюк тобеин муҳаддислардан 4000 га яқин ҳадис ривоят қилгани олимнинг ҳадисга таяниб, фатво берувчи муҳаддис сифатида шаклланишига таъсир этгани аниқлангани тўғрисидаги хulosалардан буюртма асосидаги Ўзбекистон халқаро ислом академияси ҳузуридаги Малака ошириш маркази ва унинг минтақавий филиалларида диний соҳа ходимлари учун мўлжалланган «Мафкуравий иммунитетни мустаҳкамлаш

асослари» номли ўқув қўлланманинг тайёрланишида фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси хузуридаги Дин ишлари бўйича қўмитанинг 2020 йил 3 декабрдаги 6106-сон далолатномаси). Натижада имом-хатиб, имом ноиб ва отинойиларнинг bemazhablar foylariга nisbatan mafkuraviiy immunitetini янада kuchaytiriшга эришилган;

ҳанафийларга nisbatan қўлланиладиган «аҳли рай» («фикрга таянувчилар») ибораси айрим муҳаддис ва bemazhab oқimlar талқин этганидек, ақлни устун қўювчилар эмас, далиллардан шаръий ҳукмларни чиқариб оладиган мужтаҳидлар маъносини англатишини тушуниш кераклиги Абу Ҳанифанинг мұтазила ва хавориж оқимларига қарши ҳадислар билан бир қаторда ақлни қўллаш методи орқали исботланганига оид натижаларидан «Имом Аъзам» китоби мазмунига сингдирилган (Ўзбекистон мусулмонлари идорасининг 2020 йил 23 июндаги 1366-сон далолатномаси). Натижада юртимиз мусулмонларининг асосий мазҳаби бўлган ҳанафийликнинг илмий асосларга эга эканини исботлаш орқали эътиқод мустаҳкамлигига эришилган;

Абу Ҳанифанинг «Китоб ал-осор» (كتاب الأثار) ва «Муснад» (مسند) асарлари ўзида энг ишончли фикҳий ҳадисларни жамлагани, Абу Ҳанифанинг «муҳаддис» деб эътироф этилишига ҳамда турли оқимлар томонидан «у ҳадисда заиф» деб айтган танқидларининг асоссизлигига далил бўлиши очиб берилганига оид натижалардан «Мовароуннахр ва Хурросон олимларининг ҳадис илми ривожида тутган ўрни» китоби мазмунига сингдирилган (Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот марказининг 2020 йил 2 юилдаги 134-сон далолатномаси). Натижада жамоатчиликнинг ҳанафий мазҳабининг асосчиси Имом Абу Ҳанифанинг ҳаёти, илмий мероси ҳамда унинг ҳадис илмидаги фаолияти борасидаги билимларнинг янада ривожланишига хизмат қилган;

Абу Ҳанифа ҳақида ёзилган таржимаи ҳол ва маноқиб манбаларидаги маълумотлар тадқиқ қилинганда, олим бошқа буюк муҳаддисларда учрамайдиган ҳадиснинг ровийси ўзи ривоят қилаётган ҳадисга амал қилиши, ҳадис ровийси аввало, фақих бўлиши ва ҳадис бир юргагина хосланиб қолмаслиги сингари 14 та кучли шартни белгилагани далилланганига оид натижалардан Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази буортмаси билан чоп этилган «Буюк имом Абу Ҳанифа Нўймон» китобига мазмунига сингдирилган (Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказининг 2021 йил 18 майдаги 02/170-сонли далолатномаси). Натижада, кенг жамоатчиликни юртимизда амал қилинадиган ҳанафий мазҳаби ва унинг далиллари ҳақида маълумотлар билан таништиришга эришилган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот натижалари жами 9 та, жумладан, 7 та республика ва 2 та халқаро конференцияда апробациядан ўтган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Диссертация мавзуси бўйича жами 15 та илмий иш чоп этилган. Шулардан, ОАКнинг диссертациялар асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 6 та мақола, шундан, 4 таси республика ва 2 таси хорижий журналларда нашр қилинган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация таркиби кириш, уча боб, хуроса, фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхатидан иборат. Диссертациянинг асосий матни 151 бетни ташкил этади.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмida мавзунинг долзарблиги асосланиб, тадқиқотнинг мақсад ва вазифалари, ўрганиш объекти ва предмети аниқланган. Тадқиқотнинг фан ва технологиялар ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги кўрсатилиб, ишнинг илмий янгилиги ва амалий натижалари баён қилинган. Олинган натижаларнинг ишончлилиги асосланган ҳолда уларнинг илмий ва амалий аҳамияти очиб берилган, тадқиқот натижаларини амалиётга жорий қилиниши, ишнинг апробацияси натижалари, эълон қилинган ишлар ва диссертациянинг тузилиши бўйича маълумотлар келтирилган.

Диссертациянинг «**Абу Ҳанифа даври илмий муҳитини ўрганишнинг назарий асослари**» деб номланган биринчи бобида Имом Абу Ҳанифа илмий меросини ўрганишга оид тадқиқотлар таҳлили, Имом Абу Ҳанифа давридаги ижтимоий-сиёсий муҳит ҳамда олимнинг муҳаддис сифатида шаклланишига таъсир этган омиллар таҳлили амалга оширилган. Жумладан, Ўзбекистонда фиқҳий мазҳабга амал қилиш жиҳатидан ҳанафий мазҳаби қадимдан асосий ўринда турган. Бунга тарихда Бухоро фиқҳ мактаби бўлгани, унда Абу Ҳафс Кабир ва Абу Ҳафс сағир каби ҳанафий факиҳлар фаолияти таҳсинга лойикдир. Бугунги кунда ҳам бу хусусда қилинаётган ишлар эътиборга молик. Шуни айтиш мумкинки, кейинги йилларда Абу Ҳанифанинг ҳаёти ва фаолиятига бағишланаган бир қанча китоблар нашрдан чиқди. Ҳануз ҳанафий фиқҳининг китоблари чоп этилишда давом этмоқда.

Абу Ҳанифа ўз асирида машхур тобеин, факиҳ ва муҳаддис олимлардан илм олгани сабаб бошқалардан кўра ажralиб турди ва у мужтаҳид олимлардан бири бўлиб етишди. Имом Абу Ҳанифа устозларидан олган билимларини мустаҳкамлаш мақсадида ўзи дарс ҳалқаларини ташкил этиб, унда шогирдларига дарс берган. Бу ҳам олимнинг катта ютуқларидан бири бўлган. Зеро, араб ҳикматларида бу ҳақда шундай сатрлар учрайди. «Илмни сарф қилган саринг у ортиб, кўпайиб боради, аммо бойликни сарфлаганинг сари у камайиб, озайиб боради»⁹.

Абу Ҳанифанинг шогирдлари ва замондошлари ҳақида ю.ф.д. А.Жузжоний ўзининг «Ислом ҳуқуқшунослиги. Ҳанафий мазҳаби ва Ўрта Осиё фақиҳлари» номли асарида тўхталиб ўтган¹⁰.

Абу Муайяд Хоразмий айтади: «Абу Ҳафс Кабир Имом Абу Ҳанифанинг устозларини санаб, 4000 тага етказган»¹¹. Лекин бу ўринда

⁹ Фахруддин Розий. Ат-Тафсир ал-кабир – Мафатих ал-ғайб. Ж. II. – Байрут: Дар ал-кутуб ал-илмийя, 2009. – Б. 168.

¹⁰ Жузжоний А.Ш. Ислом ҳуқуқшунослиги, ҳанафий мазҳаби ва Ўрта Осиё фақиҳлари. – Т.: Тошкент ислом университети, 2002. – Б. 99-103.

уларнинг энг машхурларидан баъзилари келтирилади. Булар – Ато ибн Абу Рабоҳ, Ҳаммод ибн Абу Сулаймон, Омир ибн Шуроҳ бил Шаъбий, Адий ибн Собит, Абдурраҳмон ибн Ҳурмуз, Амр ибн Динор, Талҳа ибн Нофеъ, Ибн Умарнинг мавлоси Нофеъ, Қатода, Авн ибн Абдуллоҳ, Қосим ибн Абдурраҳмон, Алқама ибн Марсад, Али ибн Ақмар, Абдулазиз ибн Рафиъ, Осим ибн Кулайб, Саммок ибн Ҳарб, Осим ибн Буҳдала, Суфёни Сафрийнинг отаси Саид ибн Масруқ, Муҳаммад ибн Мункадир, Мансур ибн Мұттамар, Ҳишом ибн Урва, Молик ибн Анас ва бошқалар. Булар Абу Ҳанифанинг ислом уламолари наздида энг ишончли, сика деб тан олинган машхур устозлари¹².

Имом Заҳабий (ваф. 748/1347 й.) ўзининг «Сияр аълам ан-нубало» асарида Абу Ҳанифанинг устозларини санаб, қуидагиларни келтирган. Абу Ҳанифа Маккадаги Ато ибн Абу Рабоҳдан ҳадис эшитган ва шундай деган: «Мен Ато ибн Абу Рабоҳдан афзалини кўрмадим»¹³. Ато ибн Абу Рабоҳ ҳам шогирди Абу Ҳанифани ўзининг бошқа шогирдларига нисбатан устун қўйиб, қачон у илм мажлисига келса, ўзининг олдига ўтказар эди. Ҳадис илмининг ватани ҳисобланган Макка шаҳрида яшайдиган, ўз асрининг машхур муҳаддиси, олимлар томонидан тан олинган Ато ибн Абу Рабоҳнинг Абу Ҳанифага кўрсатган бу илтифоти бежиз эмас, албатта. Абу Ҳанифанинг хулқодоби, илмга қизиқувчанлиги ва илмда эришган натижалари ўз устозининг муҳаббатини қозонишига сабаб бўлган.

Абу Ҳанифа фикҳдан дарс олган ва ҳеч ундан ажрамаган устози, юқорида номи зикр қилинган, исфахонлик машхур фақих – Ҳаммод ибн Абу Сулаймондир (ваф. 120/738 й.)¹⁴. Буни Имом Заҳабий ўзининг «Дувал ал-ислом» («Ислом давлатлари») асарида: «Имом Абу Ҳанифанинг ҳадис илмидаги энг катта шайхи – Ато ибн Абу Рабоҳ, фикҳдаги энг катта шайхи эса Ҳаммод ибн Абу Сулаймондир»,¹⁵ деб айтган.

Абу Ҳанифанинг илми юқори чўқини забт этгани боис унинг ҳалқаларида Абдуллоҳ ибн Муборак (ваф. 181/797 й.), Суфёни Саврий (ваф. 161/778 й.), Суфён ибн Уяйна (ваф. 198/814 й.), Мусъар ибн Кидом (ваф. 153/770 й.), Абу Юсуф (ваф. 182/798 й.), Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбоний (ваф. 189/805 й), Зуфар ибн Ҳузайл (ваф. 158/775 й.), Юсуф Самтий (ваф. 180/796 й.) каби фақих, муҳаддис ва буюк имомлар илм ўрганишган. Шунингдек, олимнинг фазилатига ўша замоннинг улуғ кишилари Имом Молик (ваф. 179/795 й.), Авзой (ваф. 157/774 й.) ва кейинроқ Имом Шофеъий (ваф. 150/767 й.) ҳамда шу каби бошқа имомлар гувоҳ бўлишган.

¹¹ Муҳаммад Солихий. Укуд ал-жумон фи манақиб ал-Имом ал-Аъзам /Абдулқодир Ағонийнинг Магистрлик дессертацияси. – Макка: Умм ал-қуро унврситети. 1398-1399 ҳ. – Б. 86.

¹² Муҳаммад Қосим Абдуҳ. Маканату ал-имам Аби Ҳанифа байна ал-муҳаддисийн. – Макка: Дор ал-қалам, 1993. – Б. 76.

¹³ Муҳаммад Абдуррашид Нўймоний. Маканату ал-Имом Аби Ҳанифа фи ал-ҳадис. – Қоҳира: Дор ас-салом, 2017. – Б. 17.

¹⁴ Муҳаммад Қосим Абдуҳ. Маканату ал-Имам Аби Ҳанифа байна ал-муҳаддисийн. – Макка: Дор ал-қалам. 1993. – Б. 82.

¹⁵ Муҳаммад Абдуррашид Нўймоний. Маканату ал-Имам Аби Ҳанифа фи ал-ҳадис. – Қоҳира: Дор ас-салом, 2017. – Б. 17.

Масалан, тўрт мазҳаб асосчиларидан бири – Имом Молик ибн Анаснинг мазҳаби ҳанафийлик қарашларига энг яқин мазҳаб ҳисобланади. Чунки бу мазҳаб соҳиби Имом Молик ҳанафийлардан қўп фойдаланган. Бундан ташқари, унинг Абу Ҳанифага ихлоси жуда юқори бўлган. Абу Жаъфар Таҳовий (853-933) таъкидлашича, олтмиш мингга яқин масалада ҳанафийлик билан моликийлик ўртасида уйғунлик мавжуд. Абул Баракот Насафий (1232-1310) айтишича, ҳанафийликда зарурат ўринларида кўпроқ моликийликка мурожаат қилинади¹⁶.

Имом Шофеъий ҳам Абу Ҳанифанинг илмини, фиқҳдаги фатво услубини эътироф қилган олимлардан бири эди. Аслида у Абу Ҳанифанинг яқин шогирди Имом Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбонийнинг шогирди бўлган. Имом Заҳабий Имом Шофеъийнинг шундай деганини ёзди: «Қуръон Муҳаммад Шайбонийнинг тилида нозил қилинган десам, унинг фасоҳати сабабли айтган бўламан. Мен ундан бир туюга юк бўлгудек китоб олганман»¹⁷. Шунга кўра, «Одоб ал-муфтийин ва ал-мустафтийин» («Фатво берувчи ва сўровчилар одоби») асарида фатво беришда ҳанафийликка энг яқин мазҳаб шофеъийлик экани эътироф қилинган¹⁸.

Абу Ҳанифанинг таржимаи ҳолини ёзган айрим олимлар шогирдларининг умумий сонини 3000 тага етказишган¹⁹. Маноқиб асарларини ёзган олимлар ўз асарларида улардан 100 га яқин энг машҳурларининг номини зикр қилиб ўтишган.

Абу Ҳанифанинг энг машҳур шогирдлари – Абу Юсуф Яъқуб ибн Иброҳим Анзорий ҳамда Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбонийдир (ваф.189/805 й.). Абу Ҳанифанинг бу икки шогирди ундан кейин устозининг илмий ишларини давом эттириб, ўз замонасидаги қўп олимларга устозлик қилишди²⁰. Шунинг учун ҳам асарларда уларнинг исми устозлари Абу Ҳанифа исми билан доимо бирга зикр қилинади.

Олимнинг шогирди Имом Абу Юсуф “Қози ал-қуззот” («Қозилар бошлиғи») лавозимида фаолият юритиб, ҳанафийликнинг янада кенг ёйилишига хизмат қилган бўлса, Имом Муҳаммад ҳанафий мазҳабининг назарий асосларини ишлаб чиқиб, мазҳаб ривожи йўлида катта хизмат кўрсатди ва фиқҳ истилоҳида олти асарни ўзида жамлаган «Зоҳир ар-ривоя» деб номланадиган ҳанафий мазҳабининг энг мўътабар китобини ёзган. Улар – «ал-Мабсут», «аз-Зиёдот», «ал-Жомеъ ал-кабир», «ал-Жомеъ ас-сағир», «ас-Сияр ал-кабир», «ас-Сияр ас-сағир» асарлариидир²¹. Бу асарлар муаллифи Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбоний ҳанафий фиқҳининг ҳофизидир. У биринчи бўлиб муайян фиқҳни йиғиб, китоб шаклига келтирган. Бу ишда унга

¹⁶ Ҳофизиддин Насафий. Ал-Мустафо шархи манзумат ан-Насафий. – ЎЗР ФА ШИ № 1404. – Б. 4Б.

¹⁷ Ҳамидулла Аминов, Соатмурод Примов. Ҳанафий фиқҳи, тарихи, манбалари ва истилоҳлари. – Тошкент, Мовароуннахр. 2017. – Б. 33.

¹⁸ Одобул муфтийийин вал мустафтийийин. Шарқ кўлёзмалари маркази фонди № 9060/XI – Б. 400.

¹⁹ Mehmet Görmez. Sünnet ve hadisin anlaşılması ve yorumlanmasında metodoloji sorunu. – Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı. 2000. – Б. 129.

²⁰ Сайджалолов С. Исломдаги мазҳаблар ва оқимлар. – Тошкент: ТИУ. 2012. – Б. 48.

²¹ Ибн Обидин Муҳаммадамин. Шархи укуди расми ал-муфтий. – Карачи: Мактабат ал-бушро. 2009. – Б. 19.

иккинчи устози Абу Юсуф катта ёрдам берган²². Имом Мұхаммад ёзган «Зоҳир ар-ривоя» асари асл, яъни энг мўътабар китоблардан ҳисобланади. Ҳозирги кунда бу китоблардан фатволар олишда кенг фойдаланилади.

Имом Абу Ҳанифанинг ҳәёти саҳобалар замонасининг охири, тобеинлар замонасининг ўртаси, илм-маърифат анча юксалган ва ҳадислар кенг тарқалган давр бўлгани илмий асарларда ва Абу Ҳанифа ҳақидаги маноқиб асарларида кенг ёритилган²³. Демак, Имом Абу Ҳанифага билдирилган юқоридаги таъналар илмий асосга эга эмаслиги маълум бўлади. Агар у ҳадис илмини яхши билмаганида ижтиҳод қила олмас эди. Чунки бу ишни фақат ҳадисларни яхши билган, ёд олган ва ҳадис илми борасида етук салоҳиятга эга олимгина ижтиҳод қила олади. Абу Ҳанифа Қуръон ва ҳадисдан шариат масалаларини истинбот қилган ва улар кейинчалик китоб шаклига келишига сабабчи бўлган биринчи олим экани шубҳасиз. Бундан кўринадики, агар олим ҳадис илмини ўрганишга тўла-тўқис эътибор қаратмаганида, бу буюк ишни нихоясига етказа олмаган бўлар эди. Шунинг учун ҳам олим ҳадис илмини тўлиқ эгаллади. Имом Мұхаммад Солиҳ Шофеъий (ваф. 249/863) қуидагича ёzádi: «Агар Имом Абу Ҳанифа ҳадис илмига катта эътибор қаратмаганида фикҳ масалаларининг истинботини қандай чиқарар эди? Ҳолбуки, у фикҳни шаръий далиллардан истинбот қилган биринчи мужтаҳиддир»²⁴. Шундан ҳам унга қўп ҳадислар етиб келгани ва улар моҳиятини яхши тушунганини билиш мумкин.

Диссертациянинг **«Имом Абу Ҳанифанинг муҳаддислик фаолиятига ёндашув ва муносабатлар таҳлили»** деб номланган иккинчи бобида Абу Ҳанифанинг ҳадис илмидаги мавқеига нисбатан билдирилган танқидий фикрлар таҳлили, жарҳ ва таъдил илмида Абу Ҳанифага берилган таърифлардаги ёндашувлар шарҳи берилган.

Қуръон ва суннатни ўрганиш, баҳолашда ислом уламоларининг саҳобалар даврига бориб тақалувчи икки асосий ёндашуви мавжуд. Аҳли рай²⁵ ва аҳли ҳадис²⁶ деб номланувчи бу икки йўналиш исломнинг ilk давридан ҳозирга қадар фикҳ билан алоқадор барча масалаларни қамраб олган. Бу икки мактаб вакилларининг матнларга саҳих ёки саҳих эмаслик жиҳатидан қараашлари, ҳамда у матнларнинг шарҳи борасидаги ёндашувлари саҳобалар давридан бугунгача бир-бирига нисбатан фарқли қараашлар бўлиб келгани кузатилади. Бу мактабга мансуб олимлар баъзан бир-бирига нисбатан эътирозыва бўлиб, ўз мактаблари қараашларини ҳимоя қилишган. Албатта, бу каби зиддиятлар ҳар икки мактабнинг ilk намояндлари даврида юз берган.

Ҳанафий мазҳабининг асосчиси, аҳли рай мактабининг пешқадамларидан бири бўлган Абу Ҳанифа ўзининг наассларга бўлган

²² Шайх Мұхаммад Содик Мұхаммад Юсуф. Кифоя. – Тошкент: Sharq, 2008. – Ж. I. – Б. 43.

²³ Мұхаммад Абдулҳалим. Умдату ар-риоя фий ҳалли шарҳи ал-виқоя. – Хиндистон: Лакнав, 1893. – Б. 36.

²⁴ Зухур Аҳмад Ҳусайний. Имам Аъзам Абу Ҳанифа ка муҳаддисана мақам. – Покистон, Зобидобод, 1998 – Б. 148.

²⁵ Қалб қўзи, ақл қўзи билан кўриш, билиш, тушуниш.

²⁶ Ҳадис аҳллари.

ёндашуви, маълум бир муаммога бўлган муносабати юзасидан ўз хуносаларини берган. Шунинг учун олим ўз фикри ва ҳукмлари билан кўпчиликнинг эътиборига сазовор бўлган. Бу борада Абу Ҳанифа ҳақида ислом тарихида баҳслар кўп бўлган, уларнинг баъзилари унинг фойдасига бўлса, баъзилари эса унга қаршидир. Баъзи уламолар унинг ақли, тақвоси, илм ва фиқхини мақтаб ривоят қилиб, унинг тарафдорларидан эканини таъкидласа, бошқалари унинг баъзи қарашларини эҳтиёткорлик билан қаршилашади. Абу Ҳанифага нисбатан фақат ўз даврининг ахли ҳадислари томонидан кўплаб кетма-кет танқидлар ҳам бўлган. Муҳаддисларнинг баъзилари Абу Ҳанифани ровий сифатида заиф деб билса, баъзилари уни сахих ҳадисларни эътибордан четда қолдириб, қиёста юзланганликда айبلاغан. Бошқалар унинг сахих ҳадисларни билмаслигини ва ҳадислар хусусида заиф илмга эга эканини иддао қилиб, ноҳақ айблаб келишган. Баҳс-мунозараларда меъёрни йўқотиб, у ҳақида илмга алоқаси бўлмаган беҳуда сўзлар ҳам айтишган.

Абу Ҳанифага нисбатан айблов ва танқидларнинг асосли ёки асоссизлиги ҳақида жавоб тарзида ҳанафий муаллифлар томонидан кўплаб илмий ишлар олиб борилган. Муҳйиддин Абдулқодир Қурайшнинг (ваф. 775/1374) «ад-Дуран ал-мунифа фи ар-радди ала Ибн Аби Шайба ан ал-Ином Аби Ҳанифа» номли асари, Қосим ибн Қутлубғонинг (ваф. 879/1475) «ал-Ажвиба ъан иътирозати Ибн Аби Шайба ъала Аби Ҳанифа» номли асари ва Зоҳид Кавсарийнинг (ваф. 1952) «ан-Нуккат ут-таърифа фи ат-тахудуси ан-рудуди Ибн Аби Шайба ъала Аби Ҳанифа» каби асарлар шулар жумласидан²⁷.

Абу Ҳанифани танқид қилганлар қайси мактабга мансуб экани ва уларнинг асосий сабаблари хусусида моликий мазҳаби вакили Ибн Абдулбаррнинг (ваф. 463/1265) қуйидаги фикри мавзуга янада ойдинлик киритади: «Ахли ҳадис Абу Ҳанифани танқид қилишда илм одоби чегарасидан ошиб кетди». Улар бунга сабаб қилиб, Абу Ҳанифа рай ва қиёсни ҳадислардан устун билган, деб кўрсатишади»²⁸.

Абу Ҳанифанинг фақиҳ бўлганига барча олимлар иттифоқ қилганлар. Бироқ баъзи муҳаддислар юқорида келгани каби унинг ишончли ровий бўлгани хусусида шубҳага боришган²⁹. Шунинг учун ҳам фақиҳ олимлар у қилинган шубҳалар ўринли эмаслигини исботлаб, ўз асарларида бу масалага тўхталиб ўтишган. Тарихчилар эса, маноқиб ва бошқа асарларни ёзишган. Илми рижол³⁰, жарҳ ва таъдил илмига бағишлиланган асарларда Абу Ҳанифа

²⁷ Муҳаммад Зоҳид Кавсарий. ан Нуккатут – таърифа фи ат-тахудусси ан рудуди Ибн Абу Шайба ала Абу Ҳанифа – Кохира, 1946. – Б. 6. Яна қаранг. Ҳожи Халифа Мустафа Адуллаҳ. Кафш аз-зунун ан асон ал-кутуби ва ал-фунун I-II, Байрут. 1413/1992. I. – Б. 750. Қосим ибн Қутлубғо асарининг нусхаси Бағдод. Мактаба ал-авқоф кутубхонасида ҳадис бўлими 187-ракамда ал-Амали ала ал-муснад номли китоб билан бир муқовадан жой олган.

²⁸ Ибн Абдулбарр Куртубий. Жомеъ ал-баяни ал-илм ва фазлиҳи ва ма янбаги фи риваятиҳи ва ҳамлиҳи. – Мадина, М.Абдулмуҳсин. II 1388/1986. – Б. II, 181.

²⁹ Муратов Д. Абдуллоҳ Субазмунийнинг “Кашф ал-осор” асари ҳадис илмига оид манба: тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертация. – Тошкент: ТИУ, 2008. – Б. 107.

³⁰ Ҳадис илмининг ровий ҳақидаги тўлиқ маълумотни ўрганувчи соҳаси бўлиб, бу илмни ҳар бир муҳаддис билиши шарт ҳисобланган.

ҳақида муҳаддис, фақиҳ, ва бошқа олимларнинг берган таъриф ва тавсифлари батафсил келтирилган.

Абу Ҳанифани айблаганлар имомга рақиб бўлган ёки жарҳ илмини мукаммал эгалламаган кишилар бўлган. Аммо муқаллид (мужтаҳид олимларга тақлид қилувчи) олимлар томонидан Абу Ҳанифага нисбатан айболовлар жуда кам. Аслида, «мұтлақ мұжстаҳид» олим бўлган Абу Ҳанифани улар мұхокама қилиши ёки жарҳ қилиши, умуман, нотўғри бўлиб, бунга уларнинг хуқуқи ҳам йўқ³¹. Бундан холоса шуки, ҳозирги кундаги bemazhablarning Абу Ҳанифани айблаши тўғри эмас.

Абу Ҳанифанинг ишончли муҳаддислардан экани ҳақида жарҳ ва таъдил олимлари томонидан келган хабар ва нақллар жуда қўп бўлиб, бу берилган таъриф ва тавсифлар имомнинг ҳадисдаги мартабасини янада юқорига кўтаришга хизмат қиласди. Диссертациянинг мазкур бўлимида машҳур асарларда келган Имом Абу Ҳанифа ҳақидаги тавсифлар тартиб асосида таснифлаб берилган.

Диссертациянинг «**Абу Ҳанифага нисбат берилган муснад асарларнинг ҳадис илми ривожидаги ўрни**» деб номланган учинчи бобида муснад жанрининг пайдо бўлиш тарихи ҳамда муснад тўпламларидаги ўзига хос жиҳатлар, Абу Ҳанифага нисбат берилган муснад асарлар таҳлили, ҳадислар таснифида Абу Ҳанифа қўйган шартлар, ҳамда унинг ҳадисдан хукм олиш услуби каби масалалар илмий ёндашувлар асосида таҳлил этилган.

Ҳадис манбалари ўзига хос ўринга эга. Ҳадис илми манбалари сонининг кўплиги, мавзуларининг хилма-хиллиги билан бошқа соҳалардан ажралиб турувчи кенг тармоқли йўналиш ҳисобланади. Ҳадис манбалари, асосан, ривоят илми бўйича ёзилган бўлади. Ушбу ривоят илми бўйича ёзилган асарлар ичида муснад услубида таълиф этилганларининг ҳам ўзига хос ўрни бор.

Муснад сўзи араб тилидаги санада (سنّة) феълининг мажхул даражадаги сифатдоши (исми мафъул) бўлиб, унинг маъноси луғат китобларида куйидагича изоҳланган:

«Таҳзиб ал-луғат» да Лайсадан: «Санад (سنّة) деб, тоғ ёки адирлик томондаги ердан кўтарилган тепаликка айтилади», деган нақл келтирилади³². Азҳарий (ваф. 393/1003 й.) эса, унга бирор нарсани суянирган ҳар бир нарса бу муснад бўлади, дейди³³.

Иbn Форис (ваф. 395/1005 й.): «Санаднинг маъноси бир нарсани бошқа бир нарсага қўшилишини ифода этади. Шунинг учун замон муснад ҳам деб номланади, чунки улар ҳам бир-бирига ёпишган»³⁴, деб таърифлаган. Бунинг кўплик шакли икки хил: масонид ва масонийд деб ишлатилади. Абу

³¹ Сайид Афифий. Ҳаяту ал-имам Аби Ҳанифа. – Қохира: Дор ал-маориф, 1934. – Б. 190.

³² Абу Мансур Азҳарий. Таҳзиб ал-луға. – Майдон ал-жайш: Дор ал-қавмийя ал-арабийя, 1964. – Ж. XII. – Б. 365.

³³ Ўша асар. – Б. 365.

³⁴ Иbn Форис. Муъжам мақойис ал-луға. – Байрут: Дор ал-фикр, 1979. – Ж. III. – Б. 105.

Абдуллоҳ Заркаший (ваф. 794/1392 й.) масонид, яъни «йо» тушириб ишлатиш яхширок³⁵, дейди.

Демак, муснад сўзининг луғавий маъноси – бир нарсага қўшилган ёки кувватли бўлиши учун унга бирор нарса кўтариб суюб қўйилган демакдир.

Муснад ҳадис истилоҳида эса қўйидаги уч хил маънода ишлатилади³⁶:

Биринчи маъноси – санади муттасил, яъни узлуксиз ҳолда ривоят қилинган ҳадис. Бобларга ажратиб ёзилган асарлар ҳам гоҳида «муснад» деб номланади. Ушбу ном билан аталган асар муаллифлари ундан «узлуксиз санад билан ривоят қилинган ҳадислар» деган маънони тушунганлар. Ином Бухорий (ваф. 256/870 й.)нинг «Ал-Жомеъ ал-муснад ас-саҳиҳ ал-муҳтасар мин умур Расулиллаҳ ва сунаниҳ ва айямиҳ» асари, Ином Муслим (ваф. 261/875 й.)нинг «Ал-муснад ас-саҳиҳ ал-муҳтасар мин ас-сунан би нақл ал-адл ан ал-адл ан Расулиллаҳ» асари, Ином Доримийнинг «Муснад ад-Доримий» асари ва бошқа шу каби ҳадис тўпламларини муснад деб номланиши ҳам мана шу маънода ишлатилган. Масалан, Ином Бухорий ривоят қилган ҳадисда «Бизга Абдуллоҳ ибн Юсуф Моликдан ривоят қиласи, Молик Абу Зиноддан, у Аъраждан, у Абу Хурайрадан, у Расулуллоҳ (с.а.в.)дан ривоят қиласи, унда “Сизлардан бирортангизнинг идишидаги сувдан ит ичса, идишни етти марта ювсин», дейилган. Бу иснодда барча ровийлар бир-бирлари билан учрашган ва ҳадис матни ҳам келган.

Иккинчи маъноси – ҳар бир саҳобийнинг ривояти алоҳида жамланган асар. Хатиб Абу Бағдодий ҳадис асарлари муаллифлари ҳақида сўз очганда «Улар орасида ҳадисларни муснад шаклида ривоят қилишни ихтиёр этганлари ҳам бор»³⁷, дейди. Бадруддин Заркаший ҳам шу маънога ҳамоҳанг ҳолда «Баъзи муҳаддислар ҳар бир саҳобийни ривоят қилган ҳадисларини алоҳида тўплаб, уларни алифбо ҳарфлари бўйича тартиблайдилар. Баъзилари эса саҳобаларнинг даражаларига қараб, масалан, ашараи мубашшара (ўнта жаннат башорати берилган), сўнг Бадрда иштирок этганларнинг ривоятини олдин қўядилар»³⁸, деган.

Учинчи маъноси – санад маъносида, яъни «муснад» сўзи ишлатилиб, ундан санад – ровийлар силсиласи тушунилади.

Абу Ҳанифага нисбати ихтилоғли бўлган «Муснад» асаридан ташқари, «ал-Осар» китоби ҳам бор. Бу бўлимда аввал Абу Ҳанифанинг «ал-Осор» китобига тегишли маълумот келтирилиб, сўнгра «Муснад» асарининг таҳлилига ўтилган. Бу мавзу ҳадис ва фиқҳ саналари билан ҳам боғлиқ. Мазкур бўлим доирасида Абу Ҳанифага нисбат берилган икки асарнинг қисқача моҳияти, улар борасидаги баҳслар ва қилинган ишларга тўхтаб ўтилган.

³⁵ Абу Наср Жавҳарий. Ас-сихоҳ. – Байрут: Дор ал-илем ли ал-малайнин, 1990. – Ж. II. – Б. 489.

³⁶ Маҳмуд Таххон. Тайсир мусталаҳ ал-ҳадис. – Искандария: Марказ ал-худа ли ад-дираса, 1995. – Б. 17. Яна қарант: Муратов. Д. Ҳадисшунослик атама ва иборалари. – Тошкент: Фан, 2009. – Б. 45.

³⁷ Хатиб Бағдодий. Ал-Жомеъ ли ахлак ар-ровий. – Ар-Риёз: Мактаба ал-маъориф, 1983. – Ж. II. – Б. 284.

³⁸ Бадруддин Заркаший. Ан-Нуқат ала муқаддима ибн Салоҳ. – Ар-Риёз: Мактаба азво ас-салаф, 1998. – Ж. I. – Б. 348.

Китоб номида келган «الْأَسَار» сўзи («асар») сўзининг кўплиги бўлиб, мухаддисларнинг истилоҳида Пайғамбар (с.а.в.) томонидан айтилган сўзлар ёки саҳобалар ривоят қилган ҳадислар назарда тутилади. Баъзи олимларнинг фикрича, «الْأَسَار» – хабарлар, саҳобалар томонидан нақл қилинган ривоятлардир³⁹.

Абу Ҳанифа дарсларида далил келтирган ҳадисларни ёддан айтар ва шогирдлар уларни ёзар эди. Шунга кўра, матнни ёзган ва вақтлар орасидаги фарқ туфайли ривоятларнинг сонлари, бобларнинг берилиши ва тахирида (кечичирилишида) мутаносибликлар юзага келган. Кўриб чиқиш пайтида иловалар ҳам бўлган. Барча шогирдлари бир хил вақтда ёзган эмас. Ҳар бири турли вақтларда эшитган. Абдуллоҳ ибн Муборак бу борада шундай дейди: «Абу Ҳанифанинг китобларини бир неча бор ёздим. Чунки иловалар вужудга келарди, мен уларни ҳам ёзардим»⁴⁰. Бу усулининг яна бир ўзига хос томони шундаки, устозларининг сўзлари ёки ёд олган ривоятларини ёзган пайтда устозининг қарashi ёки ривоятига қўшилмагандан ўзининг мулоҳаза ва далилини ҳам «ал-Осор» га илова қилган. Айтиб туриш усули билан ёзилган «ал-Осор»ни бир вақтнинг ўзида ҳам айтганга, ҳам ёзганга нисбат берилишига имкон беради. «ал-Осор» асари ислом илмлари тарихида Муҳаммад Шайбоний (ваф. 189/805) билан Абу Юсуфга (ваф. 182/798) нисбат берилган. Шайбоний бошқа устози Молик ибн Анаснинг «Муватто»ни ривоят қилаётганда ҳам Молик ибн Анасадан ҳадисларни қайд қилган, устозининг қарашларига қўшилмагандан, ўзининг қарашларининг далили бўладиган ҳадисларни «Муватто»нинг нусхасига қўшиб ёзиб қўйган. Ҳаттоқи, «Муватто»да устози Абу Ҳанифа услубидаги, шаклидаги ривоятлар мавжуд. Бу ривоятларнинг манбасида Имом Моликнинг номи келтирилмаган. Шунга қарамасдан, «ал-Осор», “Ривояти Муватто-и Муҳаммад” номи билан танилган. «Муватто» ва «ал-Осор» Шайбонийни эмас, «Муватто» Молик ибн Анас, «ал-Осор» эса Абу Ҳанифанинг «ал-Осор»идир⁴¹. Бундан келиб чиқадики, Абу Ҳанифа шахсан ўзи китоб ёзган эмас, у айтиб туриш орқали ёзdirган.

Абу Ҳанифанинг ҳадис борасида икки китоб ёзгани баён қилинади: «ал-Осор» ва «Муснад».

Абу Ҳанифанинг яна бир жиҳати шуки, у ҳадисларни ривоят қилишни жуда масъулиятли иш деб билган. Буни Имом Абу Юсуфнинг қуидаги ривоятидан ҳам билиш мумкин. Унда Имом Абу Ҳанифа «Ҳадис ривоят қилаётган киши ҳадисни ўзи албатта ёд олган бўлиши ҳамда эшитган вақтидагидек, (яъни қандай эшитган бўлса, шундай) айтиши лозим», деган⁴². Бу эса мухаддисдан жуда катта маҳорат талаб қиласиган шартлардандир. Абу Ҳанифа ҳадис ривоят қилишда мана шундай қийин шарт қўйган.

³⁹ Маҳмуд Тахҳон. Тайсир Мусталаҳ ал-ҳадис. – Искандария: Марказ ал-худа лид-диросат, 1995. – Б. 18.

⁴⁰ Demir H. Ebû Hanifeye nisbet edilen hadis kitabları Kita-bu'l-asar ve Müsned // Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi. – 2017. – Т. 10. – №. 20. – С. 126.

⁴¹ Муҳаммад Шайбоний. Китоб ал-осор. – Байрут, 1993. – Ж. I. Б. 8-9.

⁴² Муратов Д. Имом Абу Ҳанифа-муҳаддис // Имом ал-Бухорий сабоқлари: № 4. – Тошкент, 2015. – Б. 32.

Доктор Мустафо Сибоий ва ундан бошқа олимлар: «Абу Ҳанифанинг ҳадисларни қабул қилишда ўзига хос шарти бўлиб,⁴³ унга олим замонида тўқима ҳадис кўпайгани сабаб динни эҳтиёт қилишни хоҳлаб, ҳадисларни қабул қилишда шартларни жорий қилган»⁴⁴, дейишади. Абу Ҳанифанинг муҳаддислик фаолиятини ўрганиш натижасида олимнинг ҳадисларни қабул қилишда қўйидаги шартларни қўйгани аниқланди. Бу шартлар оҳод ҳадисларга тегишли бўлиб, улар қўйидагилардан иборат:

-ҳадис – шариат ҳукмлари қарор топгандан кейин Абу Ҳанифанинг наздидаги усуллар мажмуасига қарши келиб қолмаслиги. Агар уларга хилоф келса, у ҳадисни шозз деб атаган ва уни қабул қилмай, тарқ этган;

-ҳадис Қуръоннинг умумий ҳамда зоҳирий маъносига зид келмаслиги. Агар зид келса, Қуръоннинг зоҳирий маъносини олганда, у ҳадисни тарқ этган. Аммо у ҳадис мужмал оятни баён қилувчи ёки янги ҳукм учун далил бўлса, у ҳадисни қабул қилган;

- машҳур навдаги ҳадис хоҳ у қовлий бўлсин, хоҳ феълий ўзаро қарама-қарши келмаслиги. Агар хилоф келса, у ҳадис қабул қилинмаган.

- ҳадис – ўзига ўхшаган даражадаги хабарга қарши келмаслиги. Мабодо ўзаро хилоф бўлса, у икковидан бири таржих (куватли деб топиш) йўлига кўра устун деб топилади;

- ҳадисни ривоят қилувчининг амали ўзи ривоят қилган ҳадис ёки хабарга хилоф келмаслиги. Агар хилоф бўлса, у ҳам қабул қилинмаган;

- ҳадиснинг матнида ёки санадида зиёдаси бўлиб, ёлғиз йўлдан келмаслиги. Агар шундай бўлса, Абу Ҳанифа зиёдаси йўқ оҳод ҳадисга амал қилган;

- ҳадиснинг умумий балоланган бўлмаслиги. Агар балоланган бўлса, у ҳолда бу ҳадис мутавотир ёки машҳур ҳадис бўлиши даркор ва шунда у қабул қилинади;

- саҳобалар шаръий ҳукмда ихтилоф қилса, ихтилофчи томоннинг бири ўша ривоят қилган ҳадисини хужжат сифатида ушлашни тарқ қилмаслиги керак. Агар уни саҳоба тарқ қилган бўлса, уни ҳам қабул қилмаган. Чунки агар у айтилган ҳадис событ бўлганида, албатта, у ҳадисни ўша саҳобалардан бири хужжат сифатида келтирас эди, деган хulosани берган;

- қабул қилинаётган ҳадисга ўтган салаф олимларининг бирортаси таъна тошини отмаган бўлиши керак;

- жазо белгилаш, ҳадни тайин қилиш каби масалаларда келган ҳадислар хилма-хил бўлса, улар орасидан энг енгилини танлаб олиш;

- ровий ҳадисни эшитган пайтидан бошлаб, у ҳадисни ривоят қилгунига қадар эсидан чиқармай, хотирасида сақлаши керак. Шунда бу ҳадис қабул қилинади⁴⁵;

⁴³ Абдулмажид Туркмоний. Дирасату фи усули ал-ҳадис ала манҳажил ҳанафийяти. – Байрут: Матбаату жаввад, 2015. – Б. 33.

⁴⁴ Аҳмад Юсуф Абу Ҳалабийя. Усулу ал-ҳадис индал имам Аби Ҳанифа // ал-Жамиат ал-исламийяту, 2011. – №2. – Б. 143.

⁴⁵ Изоҳ: мана шу шарт қийин ва кўпчилик муҳаддисларда топилмайдиган шарт. Айни шу шарт туфайли Абу Ҳанифанинг ривоят қилган ҳадиси камайганини олимлар эътироф этганлар.

- ҳадис бир юртга хос бўлмаслиги ҳамда саҳоба ва тобеинлар ўртасида келган амалларга ҳам хилоф бўлмаслиги даркор;

- ровий ҳадисини ёддан айта олмай фақат ўзининг ёзиб қўйган хатига суюниб қолмаслиги (масалан, шу ҳадисни эслай олмаябманқу, лекин ёзиб қўйган эканман, дейиши);

- ҳадис ровийсининг фақих бўлиши.

Абу Ҳанифа ўз даврида етук илм соҳиби эди. Шунинг учун ҳанафий мазҳаби бошқа мазҳаблардан қўра, ўзининг айрим қирралари билан ажралиб турди. Бунга кучли ақл заковат соҳиби, буюк фақих, бир вақтнинг ўзида ҳам муҳаддис бўлган Абу Ҳанифанинг хизмати бекиёсdir.

ХУЛОСА

Диссертацияни амалга ошириш жараёнида ўрганиб чиқилган маълумотлар ва олиб борилган таҳлиллар натижасида қўйидаги асосий хулосаларга келинди:

1. Ҳанафий мазҳаби асосчиси Имом Абу Ҳанифанинг ҳаёти, илмий мероси, фаолияти ҳамда устоз ва шогирдлари ҳақидаги маълумотларга оид тадқиқотлар ўрганилди ва уларнинг таҳлили амалга оширилди. Шунингдек, Абу Ҳанифа икки йирик сулола – Уммавий ва Аббосийлар давлатни бошқарган бир даврда яшаган бўлиб, олим яшаган даврда, айниқса, Куфа, Басра ва улар атрофидаги диёрларда жадал, калом, фалсафа ва мантиқ илмларига одамлар қизиқиб, ҳатто баъзилар ҳаддидан ошиб, бидъатчиларга айланиб кетгани аниқланди.

2. Абу Ҳанифа яшаган даврдаги ижтимоий-сиёсий муҳит ва унинг муҳаддис сифатида шаклланишига туртки бўлган асосий омиллар билан танишиш ҳамда уларни ёритиб бериш қўйидаги хулосаларни ишлаб чиқишга асос бўлди:

- Ўзбекистон ҳудудида Абу Ҳанифанинг айни ҳадис илмидаги фаолияти, унинг муҳаддислиги чуқур ўрганилмаган бўлса-да, олимнинг ҳаёти ва ижоди тадқиқотчи олимлар томонидан ўрганилган;

- Абу Ҳанифа Расулуллоҳ (с.а.в.)га яқин саҳоба ва тобеинлар даврида яшаган бўлса ҳам, айримлар унинг тобеинлардан эканига шубҳа қилганлар. Лекин унинг тобеин бўлгани ҳақида асосли далиллар бор. Манбаларда Абу Ҳанифанинг 6 саҳобадан ҳадисни бевосита ривоят қилгани айтилган. Олим яшаган даврда Куфа минтақаси ислом дини илмлари ривож топган илм марказларидан бири бўлгани тарихий манбалардан аён бўлди. Куфа шаҳрида 20 ёшдан бошлаб ҳадис илмини ўрганиш одати бўлиб, Абу Ҳанифа ҳам бу одатга биноан астойдил ҳадис илмини ўрганишга киришган ва ишончли муҳаддислардан бирига айланган. Демак, бу иқлимдаги ўзига хос одат олимнинг муҳаддислик фаолиятига катта таъсир қилган, деб ҳисоблаш мумкин;

- Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг 124000 ададли саҳобасининг 1500 нафари Куфа шаҳрида яшагани ҳам, ўз навбатида, Абу Ҳанифани ҳадис илмидан хабордор

бўлишига кенг имконият яратганини айтиш мумкин. Бу саҳобалар ичидаги илмда етук бўлган Абдуллоҳ ибн Масъуд, Али ибн Абу Толиб сингари буюк саҳобалар бор эди. Демак, Абу Ҳанифа тарбияланган муҳит – Куфа иқлими саҳобга ва ҳадисларга бой иқлим эди. Шунинг учун ҳам Абу Ҳанифадан 4000 га яқин ҳадис ривоят қилингани аниқланди.

3. Абу Ҳанифанинг ҳадис илмидаги мавқеига, унинг ровийлик сифатига нисбатан билдирилган танқидий фикрлар ва уларга муҳаддис олимлар томонидан берилган илмий раддиялар баёни ёритилди. Хусусан, Абу Ҳанифа «ҳадисда заиф» экани ҳақидаги танқидлар заиф хабарлар бўлиб, олимни бу борада айблаш унга бўлган ҳақсизлик сифатида кўрилади.

4. Абу Ҳанифанинг ҳадис ривояти борасида тутган ўрнига жарҳ ва таъдил олимларининг берган таъриф ва тавсифларидағи ёндашувлар тадқиқ этилди. Бу борада Абу Ҳанифанинг муҳаддис бўлганига жарҳ ва таъдил олимлари ҳам иттифоқ қилганлар. Абу Ҳанифа муқаллид олимлар томонидан деярли айбланмаган. Аслида қайси бир муҳаддис айбланса, у айбловнинг ҳаммаси ҳам эътиборга олинмайди, токи у айблов ишончли олим томонидан исбот ва далиллар билан асосланмагунича. Абу Ҳанифанинг муҳаддислигига нисбатан айтилган айблар ноўрин бўлиб, улар қабул қилинмайди, дейиш ҳақиқатга яқинроқдир. Сабаби ислом шариатида ҳар бир айтилган гапнинг исботи, далили ва шаръий ҳукмлари тақдим қилинмас экани, у айтилган гапларнинг эътибори бўлмайди. Олимни муҳаддис эмас, деганлар унинг рақиби ёки илми йўқ оми ёки бировни айблашга ҳаққи йўқ кимса экани, муҳаддислар фикрига кўра исботланди. Шунингдек, Абу Ҳанифа ўз даврида жарҳ ва таъдил илмига ҳисса қўшган олимлардан бўлганини унга замондош муҳаддис олимлар айтиб ўтишган. Масалан, Абу Ҳанифа Абу Исҳоқни Ҳорисдан қилган ҳадиси ва Жобир Жуъафийнинг барча ҳадислари қабул қилинмаслигини кўп ўринда айтган. Имом Термизий ҳам «ал-Илал мин ал-жомиъ ал-кабир» асарида Абу Ҳанифанинг, Жобир Жуъафийдан кўра каззоброқ одамни кўрмадим, деган сўзини келтирган. Абу Ҳанифа ўзидан кейин ҳадис илми бўйича фаолият олиб борган Имом Абу Юсуф, Имом Муҳаммад, Ҳаммод ва шу қаби бир қанча муҳаддис шогирдлар қолдирганини таъкидлаш мумкин.

5. Ҳадис илмида муснад жанрининг пайдо бўлиш тарихи, муснад тўпламларидағи ўзига хос жиҳатлар ва уларнинг ўзаро фарқлари мисоллар билан асосланди. Изланишлар асносида «Муснад» асарлари ҳам бошқа ҳадис тўпламлари каби ҳадис илмида ўзига хос ўринга эга экани маълум бўлди. Улар муҳаддисларнинг ровийларга асосланган тўпламлари бўлиб, ҳадис ривоят қилган ровий ривоятининг сонини аниқлашда, яшаган давридаги мавқеини ҳамда ислом тарихида тутган ўрнини қўрсатиб беришда хизмат қиладиган катта ҳажмдаги китоблар сирасига киради. Шу билан бирга, ҳадис тўпламларини аниқлашда катта ёрдамчи вазифани ўтайди. Муснад тўпламлари ва уларнинг ёзилишдаги услублари, шаклланиш тарихини ўрганиш давомида маълум бўлди, «муснад» сўзи ҳадис истилоҳида, асосан, қуйидаги уч хил маънода ишлатилади: санади муттасил, яъни узлуксиз ҳолда

ривоят қилинган ҳадис; ҳар бир саҳобийнинг ривояти алоҳида жамланган асар; ёки санад маъносида, муснад сўзи ишлатилиб, ундан санад – ровийлар силсиласини тушуниш мумкин. Бундан билинадики, муснад сўзи ишлатилган жойда ўз ўрнига қараб маъно бериш ва тушуниш даркор.

6. Абу Ҳанифага нисбат берилган ўндан ортиқ муснад асарларини манбалар асосида аниқлаш ва у асарлар борасидаги қарашларнинг хилмажиллиги илмий ўрганилди. Абу Ҳанифанинг ҳадисларни ривоят қилиши ҳақида қўйидагилар маълум бўлди. Абу Ҳанифа фиқхий тадвин фаолияти доирасида ҳукм ҳадисларини танлаб, «ал-Осор» асарини ёзганлигининг эҳтимоли юқори. Асарнинг Имомайнга нисбатида иттифоқи мавжуд. Муснадлар Абу Ҳанифага нисбати дастлабки шогирдлар эътиборга олинганда иттифоқ даражасида.

Манбаларда Абу Ҳанифанинг асарлари таъбири эътиборни тортади. Имло усули ҳам эътиборга олинса, Абу Ҳанифа бу икки асарни камида ёздирганини айтиш мумкин. Абу Ҳанифа ривоят қилган шогирдлари эса ёзиб борган. Бизнинг фикримизча, «ал-Осор» Абу Ҳанифанинг асари бўлгани туфайли икки бошқа-бошқа ровий асарларига бир хил ном берган. «Муснаду Абу Ҳанифа» номли асарлар устида олиб борилган ишлар тартиб ва жам, ихтисор (қисқартириш), рижол (ровийлар), шарҳ тарзидадир. «Муснаду Абу Ҳанифа» асари Абу Ҳанифа ривоят қилган ҳадислардан таркиб топган асарнинг умумий номидир. Абу Ҳанифага нисбат қилинган муснадлар ва Абу Юсуф ва Муҳаммад Шайбонийга нисбат қилинган «ал-Осор» икки асар бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Чунки Абу Ҳанифанинг «Муснад»и ровийлари орасида ушбу имомлар ҳам ўрин олган. «ал-Осор»да Абу Ҳанифадан кўп ривоятлар келтирилган. Бу икки асардан жой олган ривоятларнинг кўп қисми ва китоб тартибининг бир хил экани асарни Абу Ҳанифага нисбат қилиш мумкин, деган хulosага олиб келади.

Абу Ҳанифага нисбат берилган муснад асарлари ўзи эмас, балки шогирдлари ва кейинги уламолар томонидан жамланган ва улар «Муснаду Абу Ҳанифа» деб ном беришган, деган мулоҳазали гаплар манбаларда кўп учрайди. Ислом оламида бу қаби муснадларнинг, асосан, ўн бештаси машхур. Хатиб Абуль Муайяд Хоразмийнинг «Жомеъ масонид ал-Имом ал-Аъзам» асари Абу Ҳанифа ривоят қилган ҳадислар жамланган энг муҳим манба ҳисобланади. Муснадларни янгидан ёзганлар асарларни фиқҳ бобларига кўра тартиблашганини изоҳлаб ўтиш ўринлидир.

7. Ҳадисларни қабул қилиш ва уларни ривоят қилишда Абу Ҳанифанинг ўзига хос шартлари борлиги, ҳамда унинг ҳадисдан ҳукм олиш услублари аниқланиб, улар ушбу тадқиқотда аниқ мисоллар асосида исботлаб келтирилди. Демак, Абу Ҳанифанинг ҳадис илмидаги фаолиятини тўлиқ ўрганмай, олим ҳақида унга замондош муҳаддис, фақих ва бошқа олимларнинг берган таърифлари билан танишмай, уни «ҳадисда заиф» деган фикрни айтишга шошилмаслик керак. Олимнинг ривоят қилган ҳадислари бошқа ровийларга нисбатан камроқ-ку дейилса, унинг ҳам ўзига яраша сабаблари бўлиб, улардан бири юқорида зикр қилинганидек, ҳадислар Абу

Ҳанифа тузган нозик шарт ва услубларга мувофиқ бўлиши керак эди. Агар мувофиқлиги бўлмаса, уларни қабул қилмаган. Бундан ташқари олимнинг замонида ёлғон ҳадис тўқийдиганлар қўпайгани учун ҳам у Аллоҳ таолонинг динини эҳтиёт қилишни хоҳлаб, ҳадисларни қабул қилиш шартларида қаттиқ туриб олган. Абу Ҳанифага тегишли ушбу шартлар устида тадқиқот олиб борилганда у шартларнинг жами 14 тани ташкил қилгани маълум бўлди. Мана шу шартлар топилмаган ҳадисларни Абу Ҳанифа қабул қилмаган ва уларни ривоят ҳам қилмаган. Демак, масаланинг мана шу жиҳатига ҳам эътибор қилиш зарур. Бу масалага Абу Ҳанифани ҳадис илми борасида айблаб, олимнинг шаънига тош отаётганлар ўз эътиборини қаратса, мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Олинган натижа ва хulosалар асосида қўйидаги тавсиялар шакллантирилди:

1. Имомларни тайёрлаш учун «Ҳанафийлик мазҳабига оид ҳадислар шарҳи» мавзууда ўкув қўлланма чоп эттириш мақсадга мувофиқ.
2. Ўзбекистон мусулмонлари идораси тасарруфидаги ислом билим юртларида ҳадис фанидан қўшимча адабиёт сифатида Имом Абу Ҳанифанинг «Муснад» асарини ўқитиш.
3. Ўзбекистон халқаро ислом академияси хузуридаги Малака ошириш маркази ва унинг минтақавий филиалларида имом-хатиблар ва уларнинг ноиблари учун ташкил этиладиган ўқувлар учун «Ҳанафий мазҳабида суннатдан ҳукм олиш асослари» номли маҳсус қўлланма чоп этиш мақсадга мувофиқ.

**SCIENTIFIC COUNCIL UNDER NUMBER
DSc.35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 FOR AWARDING ACADEMIC
DEGREES UNDER INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY OF
UZBEKISTAN
INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY OF UZBEKISTAN**

MIRZAAKHMEDOV KARIMULLO FAZLIDDINOVICH

**THE ROLE OF IMAM ABU HANIFA IN THE DEVELOPMENT OF
HADITH SCIENCE**

24.00.02 – Quranic studies. Hadith studies

**ABSTRACT OF DISSERTATION OF THE DOCTOR OF PHILOSOPHY (PhD)
ON ISLAMIC STUDIES**

TASHKENT – 2021

The subject of the dissertation of the Doctor of Philosophy (PhD) in Historical Sciences is registered in the Higher Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan No. B2018.4.PhD/Is17

The dissertation has been carried out at the international Islamic academy of Uzbekistan.

The dissertation abstract in three languages (Uzbek, English and Russian (resume)) is available at the Scientific Council web site (www.iiau.uz) and ZiyoNet information portal (www.ziyonet.uz).

Scientific adviser:

Uvatov Ubaydulla Muradovich

Doctor of Historical Sciences, Professor

Official opponents:

Bekmirzaev Ilhomjon Isroiljonovich

Doctor of Historical Sciences

Ziyodov Shovosil Yunusovich

Ph.D of Historical Sciences, Associate professor

Leading organization:

Fergana State University

The defense of the dissertation will be held on June «____» 2021 at ____ online/offline meeting of the Academic Council under the No. DSc.35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 for awarding academic degrees under International Islamic Academy of Uzbekistan (Address: 11, Abdulla Kadiri street, Tashkent 100011. Telephone: (99871) 244-00-56; fax: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiau.uz)

The dissertation is available at the information Resource Center of the International Islamic Academy of Uzbekistan. (Registered number ____). (Address: 11, Abdulla Kadiri street, Tashkent 100011. Telephone: (99871) 244-00-56; fax: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiau.uz)

The dissertation abstract is distributed on _____ «June» 2021.

(Protocol registered No. ____ on _____ “_____” of 2021)

Sh.A. Yovkochev

Chairman of the Scientific Council for awarding academic degrees, Doctor of Political Sciences, Professor

S.A.Rustamiy

Secretary of Scientific for awarding academic of degrees, doctor of Philology, associate professor

Z.M.Islamov

Chairman of the Scientific Seminar under the Scientific Council for awarding academic degrees doctor of Philology, Professor

INTRODUCTION (Doctor of Philosophy (PhD) thesis note)

The importance and necessity of research. Today, in the globalization process of the world, it is seen that the Hanafi sect has spread to a large part of the world and has a large number of followers among Muslims. There are critical as well as positive views from different segments of Muslims about this sect. In particular, the views of Imam Abu Hanifa, the founder of the sect, are generally based on reason, and hadith knowledge is considered immature and underestimated. However, the scholar's Musnad – مسنـد ابـي حـنـيفـة (Abu Hanifa's Musnad) and Kitab al-Asar – كـتاب الـأـسـار (Hadith Book) are also popular hadith collections.

Research institutes in many countries of the world research the Hanafi sect, its history and its place in the lives of Muslims. Musnad, which has been attributed to Abu Hanifa since the Middle Ages, has also been the subject of special studies. However, in today's information society, inappropriate statements are made about the scientific activity of the scientist due to the lack of comprehensive and sufficient attention to this subject. This shows the urgency of a wider examination and introduction of Abu Hanifa's scientific legacy on hadith.

As a result of the religious reforms carried out in Uzbekistan in recent years, measures have been taken to examine the sources of Islam, especially the Hanafi sect, and to show the role of this school in the social life of Muslims in our country. However, although Abu Hanifa's life, works, ijtihads and fatwas on fiqh have been studied extensively, his work as a muhaddith and his recognition in the science of hadith has not been studied sufficiently. Researching this issue on a scientific basis is important in preventing conflicts within the teachings of Islam.

Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PF-4947 of 7 February 2017 "On the Action Strategy for the Further Development of the Republic of Uzbekistan", 16 April 2018 "The religious and educational space", 24 May 2017 No. 2995 "On measures to further improve the system of conservation, research and promotion of old written sources" and No. PP-3080, 23 June 2017 "Recognition of the Islamic Civilization of Uzbekistan under the Presidency of the Council of Ministers of the Republic of Uzbekistan on the measures for the establishment of the Center" This thesis will serve to some extent to fulfill the duties specified in the resolutions and resolutions no 896 dated November 1, 2018. to support other normative legal regulations on the subject.

The relevance of the research to the priorities of the development of science and technology of the republic of Uzbekistan. The thesis was conducted in accordance with the priorities of the development of science and technology of the republic and the democratic state.

The level to which the problem is investigated. Famous Western scholars such as H. Mottsky, K. Brockelman, D. Weins, FN Magill, G. Kirill, J. Brown¹, the

¹ Motzki H. The Musannaf of Abd al-Razzaq al an'ani as a Source of Authentic Aadith of the First Century A. H // Journal of Near Eastern Studies. – 1991. – T. 50. – №. 1. – P. 1-21; Jonathan Brown. Misquoting Muhammad: The Challenge and choice of interpreting the Prophet's Legacy. – London: Oneworld publications, 2014. – 384 p.; Brockelmann C. Geschichte der Arabischen Litteratur/ Supplementbande I-III. – Leiden: 1937-1942. – 639 p.; Sezgin F. Geschichte des Arabischen Schriftums. – B.I. – Leiden: Brill, 1967. – 415 p.; Magill F. N. (Ed.). The Middle Ages:

activities of Abu Hanifa are limited to brief information about the importance of Hanafi school.

Commonwealth of Independent States researchers V.V. Bartold, I.P. Petrushevsky, R.G. Batrov, R.M. Nurgaleev² etc. They provided information on Musnad's works and authors, and also referred to Abu Hanifa.

Different aspects and methods of Hanafism from Arab-Muslim scholars such as Imam al-Dhahabi, Ibn Hajar Asqalani, F. Sezgin, Muhammad Salihi, Muhammad Abdurashid Nu'mani, Wahbi Sulayman Ghawji, Habib Ahmad Kiranavi, Muhammad Qasim Abduh, Sayyid Afifi, Salah Muhammad Abulhaj³ and Abu Hanifa's work in the field of ijтиhad. Turkish researchers Mehmet Özshenel, Ismail Haqqa Unal and Khalis Demir conducted research on Musnad attributed to Abu Hanifa⁴. In addition, Indian scholars Zuhur Ahmad Husseini, Muhammad Sarafrozikhān, Habib Rahman Azami, Hasan Shahjahon Puri⁵ and others provided valuable information on the personality, life and scientific activities of Abu Hanifa.

During the independence years of Uzbekistan, many researches were carried out on the life and scientific activity of Abu Hanifa, his legal views, the history and development of the sect he founded. Scholars such as D. Rakhimjanov, M. Kamilov, R. Obidov⁶ mainly focused on hadith science and the Hanafi school in

Dictionary of World Biography, Volume 2. – Routledge, 2012. – T. II. – 1070 p.; Cyril Glassé. The New Encyclopedia of Islam. Third Edition. Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2008. – 718 p.

² Bartold V.V. Turkestan v epoch mongolskogo nashestviya: Cochineniya. – M.: Izdatelstvo vostochnoy literatury, 1963. – T. I. – 763 p.; Petrushevskiy I. P. Islam in Iran in the VII-XV centuries. – Leningrad: Leningradskiy University, 1966. – 398 p.; Batrov R. G. Abu-Hanifa and the problems of early Sufism // Uchenye zapiski Kazanskogo Universiteta. Humanitarian Science Series. 2010. – T. 152. - №. 1. – P. 40-49; Nurgaleev R. M. N 90 Nurgaleev RM Sovershenie namaza po mazhabu Abu-Xanify: uchebnoe posobie. – Kazan, 2011. – 40 p.

³ Muhammad Qasim Abduh. Makanat al-imam Abi Hanifa bayna al-muhaddisin. – Mecca: Dor al-Qalam, 1993. – 660 p.; Habib Ahmad Kironavi. Abu Hanifa and the Companions. – Beirut: Dor al-fikr al-arabiya, 1989. – 234 p.; Abu Hanifa Nu'man Imam al-aimmat al-fuqaha. – Beirut: Dor al-Qalam, 1999. – 384 p.; Muhammad Abdurrahid Nu'mani. Makanat al-Imam Abi Hanifa fi al-hadith. – Cairo: Dor al-Islam, 2017. – 212 p.; Muhammad Salihiy. Uqud al-juman fi manaqib al-imam al-A'zam. – Mecca: Umm al-quro, 1980. – 382 p.; Ibn Hajar. Fath al-Bari. – Beirut: Dor Ibn Kasir, 2007. – J. I. – 979 p.; Imam al-Dhahabi. Manaqib al-Imam Abi Hanifa and Sahibayhi Abi Yusuf and Muhammad ibn Hasan. – Beirut: 1998. – 96 p.; Sayyid Afifi. Hayat al-Imam Abi Hanifa. – Cairo: Dor al-maorif, 1934. – 236 p.; Saloh Muhammad Abulhoj. al-Madhal al-mufassal ila al-fiqh al-hanafiy. – Jordan: Dor al-fath, 2017. – 685 p.

⁴ Mehmet Özşenel, Hadislerin Tasnîfinde Ebû Hanîfe'nin Rolü". İmam-ı Azam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi Sempozyumu, Mudanya 16-19 Ekim 2003. – S. 191-202.; Ismaill Hakka Ünal, Imami A'zam Ebû Hanîfe ve düşünce sistemi – Bursa, 2003. – 280 s.; Halis Demir, Ebû Hanîfe'ye nispet edilen hadis kitaplari Kitabu'l-âsâr ve Müsned // Hikmet yurdu. 2017/2. – Sivas. – S. 121-144.

⁵ Habib Rahman Azamami. Ilme hadith me Imam Abu Hanifa ka maqo-mo career. – Delhi, 1997. – 24 p.; Muhammad Sarafroxizon. Maqame Abi Hanifa. – India: al-Maktaba as-Safdariyya, 1992. – 286 p.; Zuhur Ahmad Husseini. Imam A'zam Abu Hanifa ka muhaddisana maqam. – Pakistan: Zobidobod, 1998. – 640 p.; Hasan Shohjahon Puriy. Imam Abu Hanifa, may God have mercy on him. – Delhi, 1989. – 162 p.

⁶ Oqilov S. The Will of Imam A'zam Abu Hanifa The work of Abi Hanifa. – Tashkent: HIOL NASHR, 2019. – 76 p.; Word science. – Tashkent: Tashkent Islamic University, 2011. – 160 p.; Obidov R. Sunnah, hadith and hadith. - Tashkent: Movarounnahr, 2012. – 460 p.; Komilov M. The role of Alouddin Samarkandi in the development of the science of jurisprudence in Movarounnahr and the importance of the work "Tuhfat al-fuqaha": dissertation abstract for the degree of candidate of historical sciences. – Tashkent: Tashkent Islamic University, 2000; – 26 p.; Rahimjanov D. Abu Hafs an-Nasafi's book "Kitab al-qand fi ma'rifat ulama Samarkand" – an important source on the history of hadith in Samarkand: an abstract of the dissertation for the degree of candidate of historical sciences. – Tashkent: Tashkent Islamic University, 2003. – 26 p.; Eshonjonov B. The role of Imam Bukhari in the cultural life of Movarounnahr in the IX century and jurisprudential issues in his work "al-Jami as-sahih": a dissertation for the degree of candidate of historical sciences. – Tashkent: Tashkent Islamic University, 2001. – 175 p.; Uvatov U. Lessons from the Wise. – Tashkent: People's Heritage named after A.Qodiriy, 1994. – 96 p.; The role of scholars of

their research. A.Sh. Researchers such as Juzjani, D. Muratov, R. Matiboeva⁷ revealed information about the virtues and manakibi of Abu Hanifa. However, there is partial information in his research that Abu Hanifa was a muhaddis. In addition, in the works of Islamic scholars such as Abdurashid qori Bahromov, Alouddin Mansur, Yuldashev Eshbek, Hamidulla Aminov, Muhammad Eyyub Homidov, Nargiza Tahir qizi⁸, information about the life and scientific activity of Abu Hanifa, his works, his teachers and students, jurisprudence and evidence based on fiqh are given.

Although the above-mentioned scientific research contains important information about the Hanafi sect and its founder, Imam Abu Hanifa's role in the activity of hadith and the development of hadith science has not been extensively studied.

The relationship of the research with the research plans of the higher education institution where the thesis was completed. The thesis research was carried out within the framework of the A-1-051 research project – "The establishment of a healthy faith in the young generation on the basis of a systematic analysis of Islamic studies, primary sources, and the problems of religion and enlightenment is the legacy of our ancestors."

The purpose of the research. The purpose of the research is to reveal the activities of Imam Abu Hanifa as muhaddith and his contribution to the development of the science of hadith.

Research objectives:

- to examine and analyze the scientific importance of studies on the life of Imam Abu Hanifa, the environment of the period in which he lived and his legacy;
- factors affecting the formation of Imam Abu Hanifa as a muhaddis and the transfer of the socio-political environment of that period;
- imam Abu Hanifa's position in the science of hadith, his critical views on the quality of the narration and the scientific lies given to them by hadith scholars;
- to examine the approaches in the definitions and descriptions given by Jarh and Ta'dil scholars instead of Imam Abu Hanifa's position in hadith narration;
- the emergence of the musnad genre in hadith science, proving the

Movarounnahr and Khorasan in the development of the science of hadith (Bukhari, Muslim, Termezi): dissertation abstract for the degree of Doctor of Historical Sciences. – Tashkent: Tashkent Islamic University, 2002. – 45 p.; Muslim ibn Hajjaj. – Tashkent: People's Heritage named after A.Qodiriy, 1995. – 64 p.; Life of Imam Bukhari / Translation from Arabic, introduction and author of articles U.Uvatov. – Tashkent: Sharq, 1998. – 89 p.

⁷ Muratov D. Abdullah Subazmuni's Kashf al-Asar is a source on the science of hadith: an abstract of a dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences. – Tashkent: Tashkent Islamic University, 2008. – 30 p.; Juzjoniy A.Sh. The role of Central Asian jurists in the development of Islamic jurisprudence and the Hanafi school: a dissertation for the degree of Doctor of Laws. – Tashkent: Tashkent Islamic University, 2002. – 256 p.; Matiboeva R. Abu al-Muayyad al-Makki al-Khwarizmi's Manoqib Abi Hanifa is a rare source on Hanafi: an abstract of a dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences. – Tashkent: Tashkent Islamic University, 2009. – 26 p.

⁸ Homidov M. and others. Imam A'zam. – Tashkent: Hilol-nashr, 2018. – 360 p.; Aminov H, Primov S. Hanafi jurisprudence, history, sources and terminology. – Tashkent: Movarounnahr, 2017. – 399 p.; Aminov H, Yusufov J. Imam A'zam Abu Hanifa. – Tashkent: Tashkent Islamic University, 2018. – 60 p.; Comrade E. The great Imam Abu Hanifa. – Tashkent: Istiqlol, 2017. – 208 p.; Alouddin Mansur. The Great Imam is our great Imam. – Tashkent: G'ofur Gulom, 1999. – 96 p.; Imam A'zam. Al-Fiqh al-Akbar. – Tashkent: Adolat, 2001. – 96 p.; Works of Imam Azam / Translator and publisher. A. Bahromov. – Tashkent: Movarounnahr, 2003. – 132 p.; Daughter of Nargiza Tahir. The great Imam Abu Hanifa Nu'man. – Imam Bukhari International Research Center, 2019. – 136 p.

characteristics and differences of musnad collections with examples;

- to identify more than a dozen musnads attributed to Imam Abu Hanifa based on the sources and examine the diversity of views on these works;

- to make suggestions and recommendations regarding the conditions determined by Abu Hanifa for accepting and narrating hadiths, and to prove the methods of judgment from hadiths through concrete examples;

The object of the research is the role of Imam Abu Hanifa in the development of the science of hadith and the works of musnads that are attributed to him.

The subject of the research is the contribution to the development of the science of hadith, as well as the methods of the scholarly definition of hadith.

Research methods. The dissertation uses research methods such as complex approach, dialectical, historical, logical, analysis, synthesis and comparative analysis of scientific knowledge.

The scientific novelty of the research are as follows:

According to the analysis of the scientific environment of Kufa during the time of Abu Hanifa and the autobiographical data of scholars of that time, each student had to research hadith from the age of twenty, therefore it was proved that this tradition was a factor in the formation of Abu Hanifa as a muhaddith giving fatwa based on hadith;

It is proved that Abu Hanifa formed a special method, that the phrase "Ahl al-Rai" (أهل الرأي), as interpreted by the Mu'tazilis and Kharijis, applied to the Hanafis, refers to the fakikh, that is, to the Mujtahids who deduce the provisions of the Sharia from evidence that, in addition to the hadiths, there are religious and intellectual arguments in their attitude towards the Mu'tazilis and the Khariji currents based on reason;

It was revealed that "Kitab al-Asar" (كتاب الآثار) and "Musnad" (مسند) of Abu Hanifah summarize the hadiths of fiqh that have come down to us through the most reliable narratives, that they led to the recognition of Abu Hanifa as muhaddis and the level of knowledge of the scholar in the hadiths was proved. that criticism from different directions that "he is weak in hadith" is unfounded;

It was proved that the scientist identified 14 powerful states that other great scholars of hadith do not have, when the biographical sources of *manaqib*, that written about the life, methods of ijтиhad and its position in the science of Abu Hanifa, were examined.

The practical results of the research are as follows:

Abu Hanifa's introduction to the science of hadiths, the narration of hadiths as rumors, and the compilation of the hadiths narrated by the scholar in Musnad are cited as evidence and criticisms of the Imam's knowledge of hadith are shown by those who do not know some sects. revealed through the research of incoming data and comparative analysis with other sources;

There is scientific evidence that Abu Hanifa is not only a jurist, but also a reliable hadith scholar, and it is one of the most authoritative hadith collections attributed to the scholar, Musnad, Imam Bukhari, and Imam Abu Isa al-Tirmidhi.

The term "Ahl-i Ray" (أهل الرأي) applied to Hanafis refers to the meaning of "jurists", that is, the mujtahids who take Shari'ah provisions from evidence and Abu Hanifa's objection to Mutazila. and that Khawarij, in addition to hadiths, created a unique method by applying reason in figurative and mental evidence;

According to the tradition of the science circle of Kufa during the Abu Hanifa period, the Imam also learned the hadiths from great followers such as Nahai, Yahya ibn Main and Ata ibn, since every student must read hadith from the age of twenty. Abu Rabah influenced the formation of Abu Hanifa as a mature muhaddith in hadith science.

Reliability of research results. The research includes "Kashf el-osar fi manoqib Abu Hanifa" by Abdullah Subazmuni, number 3105, in the Main Fund of the Department of Oriental Studies Institute of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. Konyawinin Al-Mu'tamad fi Ahadith Al-Musnadi Abi Hanifa, Celal al-Din al-Suyuti is based on the principle of keeping At-Ta'lq al-Münifa Ala Musnadi Abi Hanifa in the Rashid Efendi section of the Süleymaniye Library in Turkey. The fact that the findings and recommendations of the research were put into practice, the results of the research were approved by the competent authorities.

Scientific and practical importance of research. The scientific importance of the research is explained by the refinement of the theoretical conclusions that he was recognized as a jurist as well as in the science of hadith, in determining the position of the scholar in evaluating the scientific heritage of Imam Abu Hanifa.

Practical significance of research results, higher education and secondary private Islamic schools, arrangement of elective courses for students of the Hadith School, for example "Imam Abu Hanifa's position in the hadith", "Methods of accepting hadiths in the Hanafi sect."

Implementation of research results. On the basis of the proposals developed to research the role of Imam Abu Hanifa in the development of the science of hadith:

according to the tradition of the time of Imam Abu Hanifa and the scientific environment of the city of Kufa, every student should research the science of hadith from the age of twenty. From the conclusions that the influence of great followers such as Ata ibn Abu Rabah and 1,500 Companions living in Kufa was the basis for the formation of Abu Hanifa as a mature hadith scholar in the Center for Professional Development at the International Islamic Academy of Uzbekistan and its regional branches "(Act No. 6106 of December 3, 2020 of the Committee on Religious Affairs under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan). As a result, the imam-khatib, the imam-naib, and the otinoys contributed to the further strengthening of ideological immunity against the ideas of the atheists;

the term "Ahl al-Ray" ("thinkers") used by some scholars of hadith, such as Abu Zuhra al-Razi, 'Abdullah ibn' Adi, and others, as referring to the Hanafis, does not refer to those who prefer reason, but to "mujtahids" who derive Shari'ah rulings from evidence. It should be understood that Abu Hanifa also created a method of

reasoning in addition to the hadiths against the prevailing Mu'tazilites and Khawarij sects that were prevalent in his time. (Act No. 1366 of June 23, 2020 of the Muslim Board of Uzbekistan). As a result, given the fact that the Muslims of our country belong to the Hanafi school, it is important to research the life and scientific activities of Abu Hanifa;

“كتاب الآثار” - “The book al-Asar” and “مسند” - “the Musnad”, written by Abu Hanifa, contain fiqh hadiths through the most reliable narrations, which led to the recognition of Abu Hanifa as a muhaddith, and the scholar's level of knowledge in the hadiths. weak, weak in the hadith. ”The role of the scholars of Movarounnahr and Khurasan in the development of the science of hadith is reflected in the content of the book. (Act No. 134 of July 2, 2020 of the Imam Termezi International Research Center). As a result, it served as the basis for scientific research on the life, scientific heritage, and activities of Imam Abu Hanifa, the founder of the Hanafi school, in the science of hadith;

when examining the biography of Abu Hanifa and the sources of Manaqib, Imam Bukhari concluded that the narrator of a hadith that is not found in other great hadiths has 14 strong conditions, such as adherence to the hadith narrated by him, the narrator being a faqih first, and the hadith not being limited to one country. embedded in the book "The Great Imam Abu Hanifa Nu'man", commissioned by the International Research Center (The Imam Bukhari International Research Center act No. 02/170 of 18 May, 2021). As a result, the general public was informed about the Hanafi sect and its evidence in our country.

The approbation of research results. The results of the research were tested in a total of 9, including 7 national and 2 international conferences.

Publication of the research results. A total of 15 scientific papers on the topic of the dissertation were published. Of these, 6 articles were published in scientific journals, including 4 articles in national and 2 foreign journals, which recommended the publication of the main scientific results of dissertations of the HAC.

The structure and scope of the dissertation. The dissertation consists of an introduction, three chapters divided into seven paragraphs, a conclusion, a list of sources and references. The main text of the dissertation is 151 pages.

MAIN CONTENT OF THE DISSERTATION

Introduction part includes the aims and objectives of the research, the subject and subject of the research are defined according to the relevance of the subject. The relevance of the research to the science and technology development priorities, scientific innovation and practical results of the research are explained. Based on the reliability of the results obtained, its scientific and practical significance is revealed, information on the practical application of research results, results of the approval of the research, published studies and the structure of the thesis.

The first part of the thesis titled "**The Theoretical Foundations of the Scientific Environment Research of the Abu Hanifa's Period**" presents an

analysis of the research on the scientific legacy of Imam Abu Hanifa, the socio-political environment of Imam Abu Hanifa. Factors affecting its formation as Hanifa and muhaddis. The Hanafi school in particular has been an important source of case law in Uzbekistan for a long time. This is due to the fact that there was a school of case law in Bukhara where the activities of Hanafi jurists such as Abu Hafs Kabir and Abu Hafs Sağı were praised. Today, studies in this direction are also striking. It can be said that many books about Abu Hanifa's life and works have been published in recent years. Books of Hanafi jurisprudence continue to be published.

Abu Hanifa was separated from the others and became one of the mujtahids because he learned from his famous disciples, jurists and scholars of hadith. Imam Abu Hanifa organized lecture circles that he taught his students to reinforce the knowledge he gained from his teachers. This was also one of the greatest achievements of the scientist. Indeed, such verses are found in Arabic wisdom. "The more you spend on knowledge, the more it increases, but the more you spend on wealth, the less it decreases"⁹.

About Abu Hanifa's followers and his contemporaries, Yu.f.d. A. Juzjani "Islamic jurisprudence. Hanafi Sect and Central Asian scholars"¹⁰.

Abu Muayyad al-Harizmi said, "Abu Hafs Kabir listed the teachers of Imam Abu Hanifa and brought it to 4,000"¹¹. But here are some of the most famous. These are Ata ibn Abu Rabah, Hammad ibn Abu Sulayman, Amir ibn Shurahbil Sha'bi, Adi ibn Thabit, Abdurrahman ibn Hormuz, Amr ibn Dinar, Talha ibn Nofe, Ibn Umar's Mawlawi Nofe, Qatada, Avn ibn Abdullah, Qasim ibn Abdurrahman, Alqama ibn Marsad, Ali ibn Aqmar, Abdulaziz ibn Rafi', Asim ibn Kulayb, Sammak ibn Harb, Asim ibn Buhdala, father of Sufyan Safri Said ibn Masruq, Muhammad ibn Munkadir, Mansur ibn Mutamar, Hisham ibn Urwa, Malik ibn Anas et al. These are the most reliable and respected teachers of Abu Hanifa in the eyes of Islamic scholars¹².

Imam al-Dhahabi (d. 748/1347) listed the teachers of Abu Hanifa in *Siyar al-Alam an-Nubalo* and cited the following. Abu Hanifa heard a hadith from Ata ibn Abu Rabah in Mecca and said, "I have not seen anyone better than Ata ibn Abu Rabah"¹³. Ata ibn Abu Rabah preferred his student Abu Hanifa to his other disciples and would take him to him when he came to the science meeting. It is not for nothing that Ata ibn Abu Rabah, who lived in Mecca, where the science of hadith was born, and who was a famous scholar of his time, knew Abu Hanifa. Abu Hanifa's character, interest in science, and achievements in science led him to gain the love of his teacher.

⁹ Fakhruddin Roziy. At-Tafsir al-kabir - Mafatih al-ghayb. J. 2. – Beirut: Dor al-kutub al-ilmiya, 2009. – P. 168.

¹⁰ Juzjani A.Sh. Islamic jurisprudence, Hanafi school and Central Asian jurists. – T.: Tashkent Islamic University, 2002. – P. 99-103.

¹¹ Muhammad as-Salihi. Uqud al-juman fi manaqib al-Imam al-A'zam / Master's dissertation of Abdulkadir Afghani. – Mecca: Umm al-quro University. 1398-1399 h. – P. 86.

¹² Muhammad Qasim Abduh. Makanatu al-imam Abi Hanifa bayna al-muhaddisiyn. – Mecca: Dor al-Qalam, 1993. – P. 76.

¹³ Muhammad Abdurashid Nu'mani. Makanatu al-Imam Abi Hanifa fi al-hadith. – Cairo: Dor as-salom, 2017. – P. 17.

It was Hammad ibn Abu Suleiman (d.120/738)¹⁴, the teacher of Abu Hanifa's case law and a well-known lawyer from Isfahan, mentioned above, who never separated from him. Imam al-Dahabi has expressed this in his book Duval al-Islam (Islamic States) as follows: "The greatest sheikh in the science of hadith is Imam Abu Hanifa and the greatest sheikh in ijtihad is Hammad ibn Abu Suleiman"¹⁵.

When Abu Hanifa's knowledge reached its peak, Abdullah ibn Mubarak (d. 181/797), Sufyan al-Sevri (d. 161/778), Sufyan ibn Uyayna (d. 198/814), Mus'ar ibn Kidam (d. 153/770), Abu Yusuf (d.182/798), Muhammed ibn Hasan Şeybani (d.189/805), Zufar ibn Huzayl (d.158/775), Yusuf Faqih, muhadditler and Şamti (d. 180 / 796) were studied. The great men of that period also witnessed the virtues of the scholar, such as Imam Malik (d. 179/795), Evzai (d. 157/774) and later Imam Shafii (d. 150/767).) and similar imams. For example, Imam Malik ibn Anas sect, one of the founders of the four madhhabs, is the closest to the Hanafi sect. Because Imam Malik, the owner of this sect, used Hanafis a lot. Moreover, his devotion to Abu Hanifa was very high. Abu Ja'far al-Tahawi (853-933) states that there is a harmony between Hanafism and Maliki in about sixty thousand issues. Abul Barakat Nasafy (1232-1310) says that more properties were used in Hanafi when necessary¹⁶.

Imam Shafii was also one of the scholars who recognized the knowledge of Abu Hanifa, which is the fatwa method in fiqh. In fact, he was a student of Imam Muhammad ibn Hasan Şeybani, who was a close student of Abu Hanifa. Imam al-Dahabi writes that Imam Shafii says: "If I say that the Qur'an was revealed in the language of Muhammad Shaybani, I will say it because of his rhetoric. I bought a book from him as a load for the camel"¹⁷. According to this, in the book "Eyewitness mufti and mustaftiyyin" ("manners to give and demand fatwa"), it is accepted that the closest sect to Hanafi is Shafii¹⁸.

Some scholars who wrote the biography of Abu Hanifa increased the total number of his students to 3,000. Scholars who wrote Manoqib's works mentioned nearly 100 of his most famous names in his works¹⁹.

The most famous disciples of Abu Hanifa are Abu Yusuf Yaqub ibn Ibrahim Ansari and Muhammad ibn Hasan Shaybani (d. 189/805). These two apostles of Abu Hanifa continued the scientific studies of his master by guiding many scholars of his time²⁰. For this reason, their names are always mentioned with the name of their teacher Abu Hanifa in the works.

Imam Abu Yusuf, a student of the scholar, served as Qazi al-Quzzat ("Chief

¹⁴ Muhammad Qasim Abduh. Makanatu al-imam Abi Hanifa bayna al-muhaddisiyn. – Mecca: Dor al-Qalam, 1993. – P. 86.

¹⁵ Muhammad Abdurrahid Nu'mani. Makanatu al-Imam Abi Hanifa fi al-hadith. – Cairo: Dor as-salom, 2017. – P. 17.

¹⁶ Hafiziddin Nasafiy. Al-Mustafa's commentary on Manzumat an-Nasafi. – O'zR FA SHI № 1404. – P. 4B.

¹⁷ Hamidulla Aminov, Soatmurod Primov. Hanafi jurisprudence, history, sources and terminology. – Tashkent: Movarounnahr. 2017. – P. 33.

¹⁸ Odobu al-muftyiyyin va al-mustaftiyyin. Oriental Manuscripts Center Fund № 9060 / XI– V. 400.

¹⁹ Mehmet Görmez. Sünnet ve hadisin anlaşılması ve yorumlanması metodoloji sorunu. – Ankara, Türkiye Diyanet Vakfi. 2000. – S. 129

²⁰ Saidjalolov S. Sects and currents in Islam. – Tashkent: TIU. 2012. – P. 48.

of Judges") and contributed to the spread of Hanafism. Imam Muhammad developed the theoretical foundations of the Hanafi sect and contributed to the development of the Hanafi. He wrote the most authoritative book of the Hanafi school, Zahir ar-Rivaya. These are al-Mabsut, al-Ziyadat, al-Jame 'al-tomb, al-Jame' as-saghir, as-Siyar al-kabir and as-Siyar as-saghir²¹. The author of these works is Muhammed ibn Hasan Şeybani, a hafiz from Hanafi ijтиhad. He was the first to compile a certain fiqh and put it into a book. This work was greatly supported by his second mentor, Abu Yusuf. Zahir ar-Rivaya, written by Imam Muhammad, is one of the most original books. These books are widely used in obtaining fatwas today²².

The life of Imam Abu Hanifa is widely covered in scholarly works and in his works about the end of Manaqib's companions` time, the middle of the followers' time, a period when knowledge and enlightenment were very advanced, and hadiths flourished²³. As a matter of fact, it appears that the above claims made against Imam Abu Hanifa have no scientific basis. If he did not know the science of hadith well, he could not do ijтиhad. Because only a scholar who knows and memorizes hadiths well and has a mature potential in hadith science can do ijтиhad. Abu Hanifa was undoubtedly the first scholar who extracted Sharia issues from the Qur'an and hadiths and later put them into books. It is understood from here that if the scholar had not paid full attention to the studies on the science of hadith, he would not have completed this great work. For this reason, the scholar has fully mastered the science of hadith. Imam Muhammad Salih Shafii (d. 249/863) writes: "How would Imam Abu Hanifa have dealt with the issues of fiqh if he had not been too interested in the science of hadith? However, he was the first mujtahid to remove fiqh from Sharia evidence²⁴. It is clear that many hadiths came to him from here and he understood their essence well.

The second part of the thesis titled "Imam Abu Hanifa's Approach to Muhaddithism and Analysis of His Attitudes" is an analysis of the critical views expressed about Abu Hanifa's position in the science of hadith and the science of interpretation and interpretation to Abu Hanifa.

There are two main approaches of Islamic scholars in the research and evaluation of the Qur'an and Sunnah until the Companions period. These two schools, known as Ahl-i Ray²⁵ and Ahl-i Hadith²⁶, have dealt with all issues related to fiqh since the first days of Islam. It is seen that the views of the representatives of these two schools on the texts differ from each other in terms of originality or inaccuracy and their approach to the interpretation of these texts since the Companions period. Scholars from this school sometimes objected to each other and defended the views of their schools. Of course, such contradictions occurred in the time of the first representatives of both schools.

²¹ Ibn Obidin Muhammadamin. Commentary by al-Mufti. – Karachi: Maktabat al-bushro. 2009. – P. 19.

²² Sheikh Muhammad Sadiq Muhammad Yusuf. Enough. – Tashkent: East. 2008. – J. I. – P. 43.

²³ Muhammad Abdulhalim. Umdatur-observed fiy solution commentary al-viqaya. – India: Lucknow, 1893. – P. 36.

²⁴ Zuhur Ahmad Husseini. Imam A'зам Abu Hanifa ka muhaddisana maqam. – Pakistan: Zobidobod, 1998 – P. 148.

²⁵ To see with the eyes, to see with the eyes of the heart, to see with the eyes of the mind, to know, to understand.

²⁶ People of Hadith.

Abu Hanifa, the founder of the Hanafi school and one of the leaders of the "Ahl-i Ray" school, gave his conclusions about his approach to Nass, his approach to a particular problem. For this reason, the scientist has attracted the attention of many people with his views and judgments. In the history of Islam, there have been many debates about Abu Hanifa, some in favor and some against her. While some scholars claim to be one of his followers and praising his mind, piety, knowledge, and ijтиhad, others cautiously oppose some of his views. Abu Hanifa has been the subject of many criticisms, one after another, only in the hadiths of the people of his time.

While some hadith scholars consider Abu Hanifa weak as a narrator, others accuse him of ignoring sound hadiths and resorting to comparisons. Others unfairly accused him of not knowing sound hadiths and having poor knowledge of hadiths. He lost the norm in discussions and said unnecessary things about this that had nothing to do with science.

Numerous scientific works have been made by Hanafi writers in response to the accusations and criticisms against Abu Hanifa. Mujiddin Abdul Qadir al-Quraysh's (v.775 / 1374) work "ad-Durarul-munifa fir-raddi ala Ibn Abi Shayba 'anil-Imam Abi Hanifa", Qasim ibn Qutluboga's (v.879 / 1475) Ibn Abi Shayba 'ala Abi Hanifa "and Zahid Kawsari (d. 1952)" an-Nukkat ut-tarifa fit-tahudusi an-rududi Ibn Abi Shayba' ala Abi Hanifa "are examples²⁷.

Ibn Abdulbarr (d. 463/1265), a representative of the Maliki school, explains which school the critics of Abu Hanifa belong to and its main reasons: "The Ahl al-Hadith criticizes Abu Hanifa." They say you know better than hadiths²⁸.

All scholars agree that Abu Hanifa is a jurist. However, some hadith scholars doubted that he was a reliable narrator, as stated above²⁹. For this reason, the lawyers claimed in their articles that the doubts he made were unfounded. Historians have written the manokib and other works. Works devoted to the science of rijal³⁰, jarh and ta'dil give detailed descriptions and descriptions of Abu Hanifa by hadith scholars, jurists and other scholars.

Those who accuse Abu Hanifa are those who are rivals to the Imam or who do not have a perfect knowledge of hell. However, the accusations against Abu Hanifa by the muqallid (imitating the mujtahid scholars) are very rare. In fact, it is often wrong for them to discuss or comment on the "absolute mujtahid" scholar Abu Hanifa and they do not have the right to do so³¹. The conclusion to be drawn here is that it is not right for today's non-Muslims to accuse Abu Hanifa.

Jarh and Ta'dil scholars say that Abu Hanifa was one of the reliable hadith

²⁷ Muhammad Zahid Kawsari. an Nukkatut - tariff fit -tahudussi an-rududi Ibn Abu Shayba ala Abu Hanifa – Cairo, 1946. – P. 6. See again. Haji Khalifa Mustafa Adullah. Kashfuz-zunun an asomil-kutubi val-funun I-II, Beirut. 1413/1992. – I, P.750. Copy of Qasim ibn Qutluboga, Baghdad. In the al-Awqaf library of the school, the hadith section No. 187 has a cover with a book called al-Amali ala'l Musnad.

²⁸ Ibn Abdulborr Qurtubiy. Jamiu-bayani al-ilm wa fadlihi wa ma yanbagi fi rivayatihi wa hamlihi – Madina: M.Abdulmuhsin. – J. II. 1388/1986. – P. 181.

²⁹ Muratov D. Abdullah Subazmuni's Kashf al-Asar is a source on the science of hadith: a dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences. Tashkent. TIU, 2008. – P. 107.

³⁰ The science of hadith is the field of study of complete information about the narrator, which is a must for every hadith scholar.

³¹ Sayyid Afifi. Hayatu al-imam Abi Hanifa. – Cairo: Dor al-maorif, 1934. – P. 190.

scholars, and these descriptions serve to raise the rank of Imam in the hadith even more. In this part of the thesis, the descriptions of Imam Abu Hanifa in famous works are classified in order.

The third part of the thesis "**The role of the Musnad works in the development of the science of hadiths attributed to Abu Hanifa**", the history of the Musnad genre and their characteristics in Musnad collections, the analysis of Musnad works, Abu Hanifa, the conditions of Abu Hanifa in the classification of the hadiths, such issues are analyzed on the basis of scientific approaches.

Hadith sources have a special place. The numerous sources of hadith science are a wide area that distinguishes it from other fields due to the diversity of its subjects. The sources of the hadith are mainly written on the science of rumor. Among the works written on this rumor science, the ones written in musnad style have a special place.

The word musnad is an adjective (noun maf'ul) of the Arabic verb sanada (سنّد) and its meaning is explained in the dictionaries as follows:

Tahzib al-Lughat reports that Lays said "Sanad (سنّد) refers to a hill rising above the ground on the slope of a mountain or hill"³². Azhari (d. 393/1003) says that everything that supports him is musnad³³.

Ibn Faris (d. 395/1005) said: "The meaning of action is the addition of one thing to another. For this reason, time is also called musnad, because they are also interconnected³⁴. Its plural is used in two ways: masonid and masonid. Abu Abdullah Zarkashi (d. 794/1392) said that it is better to use masonids, that is, "ya"³⁵.

So the lexical meaning of the word musnad is that it is attached to something or supported by something that will make it powerful.

The term musnad is used in three different meanings³⁶:

The authors of the work under this title understood from it the meaning of "hadiths narrated with a continuous chain of transmission." Al-Jame' al-Musnad as-sahih al-mukhtasar min umur Rasulillah wa sunanah wa ayyamih by Imam Bukhari (d. 256/870), Imam Muslim (d. 261/875) musnad as-sahih al-mukhtasar min as-sunan bi naql al-adl an al-adl an Rasulillah ", Imam Darimi's Musnad ad-Darimi and other similar collections of hadith are also called musnads in this sense. For example, in a hadith narrated by Imam Bukhari, it is narrated on the authority of 'Abdullah ibn Yusuf from Malik that Malik narrated from Abu Zinad, he narrated from Araj, he narrated from Abu Hurayra, he narrated from the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him). Let him wash the dishes seven times. " In this isnad, all the narrators met each other and the text of the hadith also came.

The second meaning is that the narration of each Companion is a separate work. Speaking about the authors of the hadiths, Abu Bakr al-Baghdadi said,

³² Abu Mansur Azhari. Tahzib al-lug'a. – Maidan al-jaysh: Dor al-qavmiyya al-arabiya, 1964. J. XII. – P. 365.

³³ That work– P. 365.

³⁴ Ibn Faris. Mu'jam maqoyis al-lug'a. – Beirut: Dor al-fikr, 1979. – J. III. – P. 105.

³⁵ Abu Nasr Jawhari. As-cihoh. – Beirut: Dor al-ilm li al-malayin, 1990. – J. II. – P. 489.

³⁶ Mahmoud Tahhon. Taysir mustalah al-hadith. – Alexandria: Markaz al-huda li ad-dirasa, 1995. – P. 17. See also: Daniel Muratov. Hadith terms and phrases. – Tashkent: Fan, 2009. – P. 45.

"Some people prefer to narrate hadiths in the form of musnads"³⁷. Badruddin Zarkashi also reiterates this meaning: "Some hadith scholars collect the hadiths narrated by each Companion separately and arrange them in alphabetical order. Some, such as the Asharai mubahshara (given ten heavenly prophecies), put the narration of those who joined Badr first according to the level of the Companions³⁸.

The third meaning is sanad, that is, the word "musnad" is used, where art is a series of narrators.

Besides Musnad, which has a controversial relationship with Abu Hanifa, there is also the book al-Asar. This section first gives information about Abu Hanifa's book as-Asar, then continues to examine Musnad. This subject is also related to hadith and ijtihad histories. This section summarizes two works attributed to Abu Hanifa, discusses them and discusses the work done.

The word "الآثار" "al-Asar" in the name of the book is the plural of the word "أثر" ("work") and the term "hadith" refers to the words narrated by the Prophet (on the greetings and blessings of Allah). The hadiths narrated by the Companions. According to some scholars, "الآثار" is the news and narrations narrated by the Companions³⁹.

Abu Hanifa would read the hadiths he gave in his lectures, and the students would write them. Accordingly, due to the difference between the time he wrote the text and the time, there were proportions in the number of narratives, assignment of sections and delay of chapters. There were also applications during the review. Not all students wrote at the same time. Everyone has heard it at different times. Abdullah ibn Mubarak said: "I have written the books of Abu Hanifa several times. Since the apps were created, I wrote them too"⁴⁰. Another feature of this method is that while writing the words or expressions of his masters, he adds his own reasoning and evidence to Asar when he does not agree with the point of view or narration of his teacher. Written in narrative form, Al-Asar allows one to establish a relationship with both the speaker and the writer at the same time. Al-Asar is attributed to Muhammad Shaybani (d. 189/805) and Abu Yusuf (d. 182/798) in the history of Islamic science. He also narrated hadiths from Anas and, when he disagreed with his teacher, he added hadiths to the copy of Muwatta, which are evidence of his views. In Muwatta, there are rumors even in the style and form of his teacher Abu Hanifa. Asar is known as the Story of Muwatto-i Muhammad, Muwatta and al-Asar do not belong to Shaybani, but to Muwatta Malik ibn Anas and al-Asar to Abu Hanifa⁴¹.

It is rumored that Abu Hanifa wrote two books on hadith: Asar and Musnad.

Another aspect of Abu Hanifa is that she sees hadith narration as a very responsible job. This can be understood from the following account of Imam Abu

³⁷ Khatib Baghdadi. Al-Jami' li ahlaq ar-rawi. – Riyadh: Maktaba al-Ma'arif, 1983. – J. II. – P. 284.

³⁸ Badruddin Zarkashiy. An-Nukat ala muqaddima ibn Salah. – Riyadh: Maktaba azvo as-salaf, 1998. – J. I. – P. 348.

³⁹ Mahmoud Tahhon. Taysir Mustalah al-hadith. – Alexandria: Markaz al-huda lid-dirosat, 1995. – P. 18.

⁴⁰ Demir H. Ebû Hanifeye nisbet edilen hadis kitabları Kita-bu'l-asar ve Müsned // Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi. – 2017. – T. 10. – №. 20. – S. 126.

⁴¹ Muhammad Shaybani. Kitab al-osor. – Beirut: 1993. – J. I. – P. 8-9.

Yusuf. In it, Imam Abu Hanifa said, "Whoever narrates a hadith must have memorized the hadith himself and read it as he heard it"⁴². This is one of the conditions that requires great skill from his muhaddith. Abu Hanifa became very difficult to narrate hadiths.

Dr. Mustafa Sibai and other scholars said, "Abu Hanifa had a special condition for accepting hadiths⁴³ and he put forward the conditions of accepting hadiths in order to pay attention to religion because of the proliferation of fabricated hadiths in the time of scholars"⁴⁴. It has been understood that it meets the following conditions. These conditions are valid for the Ahad hadiths.

- hadith - The provisions of Sharia do not contradict a number of methods in the eyes of Abu Hanifa after the ruling. If he opposed them, he called the hadith shock and left it without accepting it;

- hadith does not contradict the general and apparent meaning of the Qur'an. If there is a contradiction, he abandoned the hadith when he took the apparent meaning of the Qur'an. However, if this hadith explains an ambiguous verse or if it is evidence for a new decree, it accepted the hadith;

- a popular type of hadith, whether it is a verse or an act, does not contradict each other. If there is a contradiction, that hadith is not accepted.

- hadith is a hadith that does not contradict a similar message. If the position is mutually exclusive, either one is considered superior to the path of choice (strong finding);

- the action of a hadith narrator does not contradict the hadith or message he narrated. If there is a conflict, it is not accepted either;

- excessiveness in the hadith text or hadith and not coming alone. So, Abu Hanifa followed the hadith of Ahad, which is no longer available;

- hadith is not general. If affected, then this hadith must be a consensus or a well-known hadith and then it will be accepted;

- if the Companions disagree on the provision of Shariah, one of the disputed parties should not abandon the hadith narrated as evidence. If he was abandoned by the Companions, he did not accept it either. Because, if he had narrated the hadith, he would have concluded that one of the companions showed the hadith as evidence;

- none of the Salaf scholars who reported the accepted hadith should not be rebuked;

- if there are differences in issues such as punishment in hadiths and determination of hadiths, choose the lightest of them;

- the narrator should memorize the hadith from the moment he hears it until he narrates it. Then this hadith is accepted⁴⁵;

- hadith should not be specific to a single country and should not contradict

⁴² Muratov D. Imam Abu Hanifa-muhaddis // Lessons of Imam al-Bukhari: № 4. – Tashkent: 2015. – P. 32.

⁴³ Abdulmajid Turkmen. Dirasatu fi usuli al-hadith ala manhajil hanafiyyati. – Beirut: Matbaatu javvad, 2015. – P. 33.

⁴⁴ Ahmad Yusuf Abu Halabiyya. Usulu al-hadith indal imam Abi Hanifa // al-Jamiat al-islamiyyatu. 2011. №2. – P. 143.

⁴⁵ Note: This is a difficult condition and is not found in most hadith scholars. Scholars have acknowledged that the number of hadiths narrated by Abu Hanifah has decreased due to this condition.

the actions between the Companions and their followers;

- the narrator cannot memorize the hadith and rely only on the letter he wrote (for example, saying that he cannot remember the hadith, but wrote it);

- the narration of the hadith is a jurist.

Abu Hanifa was a mature scholar in her time. For this reason, the Hanafi school is different from other schools in some ways. The service of Abu Hanifa, who was a great intellectual, great lawyer and a hadith, is incomparable.

CONCLUSION

The following main conclusions are drawn from the data and analysis of the thesis:

1. Information about the life, scientific heritage, activities, and teachers and students of Imam Abu Hanifa, the founder of the Hanafi school, was analyzed and analyzed. Abu Hanifa lived at a time when two great dynasties, the Ummah and the Abbasids, ruled the country.

2. Recognizing and covering up the socio-political environment of the Abu Hanifa period and the main factors that led to its formation as a hadith led to the following consequences:

- in Uzbekistan, the life and works of Abu Hanifa in the field of hadith have been studied by researchers, although his hadiths have not been studied in depth;

- although Abu Hanifa, the Companions and his followers who were close to the Messenger of Allah (pbuh) lived in his time, some doubted that he was a follower of him. But there is strong evidence that he is a tobein. Sources say that Abu Hanifa narrated the hadith directly from 6 Companions. It is clearly understood from historical sources that the Kfe region was one of the centers of Islamic sciences during the life of the scholar. It has been a tradition to research hadith science since the age of 20 in Kufa, and according to this tradition, Abu Hanifa began to research hadiths seriously and became one of the most reliable hadith scholars. Therefore, it can be assumed that this strange habit in the climate had a great influence on the scientific activity of scholars;

the fact that 1,500 of the 124,000 Companions of the Prophet (peace be upon him) lived in Kufa gave Abu Hanifa a wider opportunity to learn the science of hadith. Among these Companions, there were also great Companions such as Abdullah ibn Mas'ud and Ali ibn Abu Talib, who were mature in knowledge. As a matter of fact, the environment in which Abu Hanifa was brought up - the climate of Kfa - was rich in terms of the Companions and hadiths. For this reason, it is understood that approximately 4,000 hadiths were reported from Abu Hanifa.

3. Critical views on the position of Abu Hanifa in the science of hadith, the quality of his narration and the declaration of scientific lies given to them by hadith scholars. Especially the criticism of Abu Hanifa's being "weak" in the hadith is weak news, and blaming the scholar for this is seen as unfair to him.

4. Instead of Abu Hanifa's position in the hadith narration, the approaches in the descriptions and descriptions given by the scholars of Hell and Ta'dil were

examined. Jah and ta'dil scholars also agree that Abu Hanifa was a muhaddis in this regard. Abu Hanifa was not often accused by scholars. In fact, whichever muhaddith is accused, all these accusations will be ignored until this accusation is confirmed by evidence and evidence by a reliable scholar. It is closer to the truth to say that the accusations against Abu Hanifa's muhaddith are unfounded and will not be accepted. Because the proof and evidence of every statement in the Islamic Sharia will not be taken into consideration as long as the Shariah provisions are made. In the opinion of Muhaddith, it has been proven that those who say that a scholar is not a muhaddi is a rival or an uneducated uncle or someone who has no right to blame anyone. At the same time, he was mentioned by his contemporary hadith scholars as one of the scholars who contributed to the science and modification of Hell in his time. For example, Abu Hanifa has repeatedly said that the hadiths narrated by Abu Ishaq from Harit and all the hadiths of Jabir Juafi will not be accepted. Imam al-Tirmidhi also reported that Abu Hanifa said he did not see more liars in al-Ilal min al-Jami 'al-Kabir than Jabir Juafi. It can be stated that Abu Hanifa left behind a series of hadith students such as Imam Abu Yusuf, Imam Muhammad, Hammad and others working in the field of hadith.

5. The date of emergence of musnad type in hadith science, characteristics and differences of musnad collections are based on examples. During the research, it was revealed that Musnad's works have a special place in hadith science like other hadith collections. It is a collection of hadith narrations based on narratives and is one of the largest books used to determine the number of narrators of a hadith, their status in their period and their place in Islamic history. It is also a great help in identifying hadith collections. When examining musnad collections and writing methods, it was understood that the word "musnad" is essentially used in the following three meanings in hadith terminology: sanad is continuous, that is, it is a hadith that is constantly reported. ; The narration of each Companion is a separate work; or in the meaning of sanad, the word musnad is used, in which the chain of narrators of sanad can be understood. It is understood from this that the word musnad should be understood and understood according to the place where it is used.

6. The definition of more than a dozen musnads attributed to Abu Hanifa based on sources and the diversity of views on these works have been scientifically studied. It is known that Eb Hanifa narrated hadiths. Presumably, Abu Hanifa wrote al-Asar, choosing the hadiths of the ruling as part of his ijihad studies. The work has a union related to the Imam. The ratio of Muslims to Abu Hanifa is at the level of alliance when the first apostles are taken into account.

The interpretation of Ebu Hanifa's works in the sources is remarkable. Considering the spelling method, it can be said that Abu Hanifa wrote at least these two works. Abu Hanifa's followers told this. In our opinion, Asar gave the same name to the works of two different priests because it was the work of Ebu Hanifa. The work about Musnad Abu Hanifa is in the form of order and jam, abbreviation, rijal and commentary. Musnadu Ebu Hanifa is the general name of a work composed of hadiths narrated by Ebu Hanifa. It is possible that the musnads

attributed to Abu Hanifa and al-Asar attributed to Abu Yusuf and Muhammad Shaybani are two works. These imams are among the narrators of Ebif Hanifa's Musned. There are many rumors from Ebu Hanifa in Asar. The fact that most of the rumors in these two works and the order of the book are the same leads to the conclusion that the work can be attributed to Ebu Hanifa.

It is often said in the sources that the Musnad attributed to Abu Hanifa was compiled not by himself, but by his apostles and later scholars, and that they named him "Musnad Abu Hanifa". Fifteen of these musnads are popular in the Islamic world. Khatib Abul Muayyad Khorezmi's Come 'masonid al-Imam al-A'zam is the most important source of hadith narrated by Abu Hanifa. It is worth noting that the authors of the gospel organize their works according to fiqh sections.

7. In this research, it has been determined and proved with concrete examples that Abu Hanifa has special conditions for accepting and transmitting hadiths and that he has judgment procedures based on hadiths. Therefore, it should not be hasty to say that Abu Hanifa is weak in the hadith without fully examining his activities in hadith science and the descriptions given to him by contemporary hadith scholars, jurists and other scholars. If it is said that the hadiths narrated by the scholar are less than those of the other narrations, they have their own reasons, one of which is that, as mentioned above, the hadiths must comply with sensitive conditions and procedures. Abu Hanifa. If there is no harmony, do not accept. In addition, due to the increase in the number of false hadith fabricators in the time of the scholars, he insisted on paying attention to the religion of Allah and insisting on accepting hadiths. Examination of these conditions regarding Abu Hanifa revealed that there were a total of 14 people from these conditions. Eb Hanifa did not accept and report hadiths that did not comply with these conditions. Therefore, it is necessary to pay attention to this aspect of the issue. Those who accuse Abu Hanifa of the science of hadith and throw stones at the scholar should pay attention to this issue.

Based on the results and conclusions, the following recommendations have been made:

1. It is recommended to publish a textbook on the "Interpretation of the hadiths of the Hanafi school" for the training of imams.
2. Teaching the work of Imam Abu Hanifa "Musnad" as supplementary literature on the hadith in Islamic schools under the auspices of the Muslim Council of Uzbekistan.
3. It would be appropriate to publish a special handbook titled "The Basics of Sunnah in the Hanafi Sect" for imams and their assistants at the Center for Professional Development within the International Islamic Academy of Uzbekistan and its regional branches.

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ DSc35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 ПО
ПРИСУЖДЕНИЮ УЧЕНЫХ СТЕПЕНЕЙ ПРИ
МЕЖДУНАРОДНОЙ ИСЛАМСКОЙ АКАДЕМИИ УЗБЕКИСТАНА
МЕЖДУНАРОДНАЯ ИСЛАМСКАЯ АКАДЕМИЯ УЗБЕКИСТАНА**

МИРЗААХМЕДОВ КАРИМУЛЛО ФАЗЛИДИНОВИЧ

РОЛЬ ИМАМА АБУ ХАНИФЫ В РАЗВИТИИ ХАДИСОВЕДЕНИЯ

24.00.02 –Корановедение. Хадисоведение

**АВТОРЕФЕРАТ
ДИССЕРТАЦИИ ДОКТОРА ФИЛОСОФИИ (PhD) ПО ИСЛАМОВЕДЧЕСКИМ
НАУКАМ**

ТАШКЕНТ– 2021

Тема диссертации доктора философии (PhD) по исламоведческим наукам зарегистрирована в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан за номером В2018.4PhD/Isl7.

Диссертация выполнена в Международной исламской академии Узбекистана.

Автореферат диссертации на трех языках (узбекском, английском, русском (резюме) размещен на веб-странице Научного совета (www.iiau.uz) и на Информационно-образовательном портале «Ziyonet» (www.ziyonet.uz)

Научные руководитель

Уватов Убайдулла Мурадович

доктор исторических наук, профессор

Официальные апоненты

Бекмирзаев Илхомжон Исройлжонович

доктор исторических наук (DSc), доцент

Зиёдов Шовосил Юнусович

кандидат исторических наук, доцент

Ведущая организация

Ферганский государственный университет

Защита диссертации состоится «____» июня 2021 года в _____ часов в виде онлайн/оффлайн заседания Научного совета DSc.35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 при Международной исламской академии Узбекистана (Адрес: 100011, г. Ташкент, ул. А.Кадыри, 11, Тел: (99871) 244-00-56; факс: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiau.uz).

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Международной исламской академии Узбекистана (зарегистрирована за № 62). (Адрес: 100011, г. Ташкент, ул. А.Кадыри, 11. Тел (99871) 244-00-91; факс: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiau.uz).

Автореферат диссертации разослан «____» июнь 2021 года.

(реестр протокола рассылки № ____ от «____» мая 2021 года)

Ш.А.Ёвкочев

Председатель Научного совета по присуждению
ученых степеней, доктор политических наук,
профессор

С.А.Рустамий

Ученый секретарь научного совета по присуждению
ученых степеней, доктор филологических наук,
доцент

З.М.Исламов

Председатель Научного семинара при научном совете
по присуждению ученых степеней, доктор
филологических наук, профессор

ВВЕДЕНИЕ (аннотация диссертации доктора философии (PhD))

Цель исследования заключается в освещении деятельности Имама Абу Ханифы как мухаддиса и его вклада в развитие науки хадисоведения.

Объект исследования: роль и место имама Абу Ханифы в развитии науки хадисоведения, а также восходящие к нему муснады.

Предметом исследования является вклад ученого в развитие науки хадисоведения, а также его методы работы с хадисами.

Методы исследования. В диссертации используются такие методы исследования, как комплексный подход, методы анализа и синтеза, а также диалектический, исторический, логический и сравнительный методы исследования.

Научная новизна исследования:

установлено, что в Куфе, где жил Абу Ханифа, каждый ученик был обязан изучать хадисы с двадцати лет. Согласно этой традиции, Абу Ханифа изучал и передал около 4000 хадисов от великих хадисоведов – таби’ин, что повлияло на формирование его в качестве мухаддиса;

было доказано, что термин «Ахль аль-рай» («أهل الرأي»), применяемый по отношению к ханафитам, относится также к муджтахидам, которые выводят хукмы шариата на основании доводов хадисов и Священного Корана, а не к тем, кто ставит доводы шариата выше разума; Абу Ханифа выступал за использование против течений мутазила и хавариж наряду с хадисами метода разума;

выявлен факт того, что «Китаб аль-Асар» («كتاب الآثار») и Муснад («مسند») Абу Ханифы содержат самые достоверные хадисы, которые используются в фикхе, что является доказательством того, что Абу Ханифа был признанным мухаддисом и что его критика со стороны различных течений в отношении того, что он был слаб в хадисах, была необоснованной;

изучение биографии и произведений ал-манакиб о хвалебных качествах Абу Ханифы показывает, что равий выдвигал 14 строгих условий, согласно которым хадис не может быть привязан к какому-либоциальному региону, рассказчик сам должен быть факихом а также практиковать хадис, который сам же передал, и которые отсутствуют у других мухаддисов.

Внедрение результатов исследований. На основе разработанных предложений по изучению роли Имама Абу Ханифы в развитии науки хадисоведения:

Установлено, что в Куфе, где жил Абу Ханифа, каждый ученик был обязан изучать хадисы с двадцати лет. Согласно этой традиции, Абу Ханифа изучал и передал около 4000 хадисов от великих хадисоведов – таби’ин, что повлияло на формирование его в качестве мухаддиса. Данные предложения использованы при подготовке учебника «Основы укрепления идеологического иммунитета» для религиозных деятелей в Центре повышения квалификации при Международной исламской академии и ее региональных отделениях. (Справка № 6106 от 3 декабря 2020 года Комитета по делам религий при Кабинете Министров Республики Узбекистан). В результате еще более

укрепился идеологический иммунитет имам-хатибов, наиб-имамов и отинойи против идей салафизма.

Доказано, что термин «Ахль аль-рай» («أهل الرأي»), применяемый по отношению к ханафитам, относится также к муджтахидам, которые выводят хукмы шариата на основании доводов хадисов и Священного Корана, а не к тем, кто ставит доводы шариата выше разума; Абу Ханифа выступал за использование против течений мутазила и хавариж наряду с хадисами метода разума, что было включено в содержание книги «Имам А'зам» (Справка № 1366 от 23 июня 2020 г. Совета мусульман Узбекистана). В результате путем обоснования научных основ ханафизма, являющегося основным мазхабом, которого придерживаются мусульмане нашей страны был внесен вклад в укрепление религиозных убеждений населения.

Выявлен тот факт, что “Китаб аль-Асар” («كتاب الآثار») и Муснад («مسند») Абу Ханифы содержат самые достоверные хадисы, которые используются в фикхе, что является доказательством того, что Абу Ханифа был признанным мухаддисом и что его критика со стороны различных течений в отношении того, что он был слаб в хадисах, была необоснованной. Данные факты были использованы в книге «Роль ученых Маверауннахра и Хорасана в развитии науки хадисов» (Справка № 134 от 2 июля 2020 года Международного исследовательского центра имама Термези). Это послужило пополнению знаний о жизни, научном наследии и деятельности имама Абу Ханифы, основателя ханафитской школы.

Изучение биографии и произведений ал-манакиб о хвалебных качествах Абу Ханифы показывает, что равий выдвигал 14 строгих условий, согласно которым хадис не может быть привязан к какому-либоциальному региону, рассказчик сам должен быть факихом а также практиковать хадис, который сам же передал, и которые отсутствуют у других мухаддисов. Указанные материалы были использованы при подготовке книги «Великий имам Абу Ханифа Нувьман» по заказу Международного научно-исследовательского центра Имама Бухарий (Справка № 02/170 от 18 мая 2021 г. центра Имама Бухарий). В результате широкая общественность была информирована о ханафитском мазхабе, которому следуют в нашей стране и его доводах.

Апробация результатов исследования. Результаты исследования были апробированы в общей сложности на 9, в том числе на 7 национальных и 2 международных конференциях.

Публикация результатов исследования. По теме диссертации опубликовано 15 научных работ. Из них 6 статей опубликованы в научных изданиях, в том числе в изданиях рекомендованных ВАК для публикации научных результатов диссертаций 4 статьи в отечественных и 2 статьи в зарубежных журналах.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, списка источников и литературы. Основной текст диссертации состоит из 151 страниц.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ
LIST OF PUBLISHED WORKS

I бўлим (Part I; Часть I)

1. Mirzaahmedov K. Imam Abu Hanifa's quickness of wits in science // International Journal of research. Vol. 06, Issue, 01 pp. 661-666, January 2019. (International Journal of Research: IJR 2019 = 5.60)
2. Mirzaahmedov K. The acumen of Imam Azam // International Journal of research ISJ Theoretical & Applied Science Philadelphia, USA issue 06, volume 86 published june 30, 2021. – P. 707-710. (Scientific Journal Impakt Factor: ISRA 2020 = 6.630)
3. Мирзаахмедов К. Жарҳ ва таъдил илмида Имом Абу Ҳанифага берилган таъриф // Имом Бухорий сабоқлари. – Тошкент, 2019. – № 2. – Б. 15-17. (24.00.00; №13)
4. Мирзаахмедов К. Абу Ҳанифа – буюқ муҳаддис // Ҳидоят. – Тошкент, 2019. – № 8/2019. – Б. 12-13. (24.00.00; №2)
5. Мирзаахмедов К. Имом Аъзам Абу Ҳанифа // Мозийдан садо. – Тошкент, 2020. – № 3/87. – Б. 12-15.(24.00.00; №5)
6. Мирзаахмедов К. Имом Абу Ҳанифанинг ҳадис илми ривожидаги ўрни // Ўзбекистон халқаро ислом академияси. Ислом тафаккури. – Тошкент, 2020. – Б. 76-80. Maxsus сон. (24.00.00; №1)
7. Mirzaahmedov K. The activities of imam Abu Hanifa on the science of hadis // Current issues of science, education and indysry in modern research. 10-12 thdecevber 2020. – S. 441-444. (Journal Impakt Factor: 2020 = 7.012)
8. Mirzaahmedov K. Masters of imam Abu Hanifa hadis sciences. Proceedings of 2 nd global congress on comptemprory science & advancements. Virtual conference. December 5 th, 2020. – S. 48-51.
9. Мирзаахмедов К. Ёш Имом Аъзамнинг зийраклиги // Марказий Осиё мамлакатларида маданий ҳаёт ва ижтимоий-гуманитар фанлар ривожининг долзарб муаммолари мавзуидаги халқаро илмий-амалий онлайн конференция материаллари. – Тошкент, 2020. – Б. 67-70.
10. Мирзаахмедов К. Имом Абу Ҳанифага билдирилган танқидларга илмий раддиялар // Диншуносликнинг долзарб муаммолари. Республика илмий амалий конференция тўплами. – Тошкент, 2021. – Б. 75-76.

II бўлим (Part II; Часть II)

11. Мирзаахмедов К. Имом Абу Ҳанифа буюқ наҳвушунос олим // Шарқ тилларини ўқитишида дифференциал ёндашув ва замонавий услублар. Республика илмий-амалий конференцияси материаллари тўплами. 2016 йил 15 декабрь. – Тошкент, 2016. – Б. 262-266.
12. Мирзаахмедов К. Муродов А. Имом Абу Ҳанифага нисбат берилган муснад асарлар // Диншуносликнинг долзарб муаммолари мавзусидаги

Республика илмий амалий конференция тўплами. – Тошкент: 2017. – Б. 86-88.

13. Мирзаахмедов К. Имом Абу Ҳанифанинг илмдаги зукколиги // Интеллектуал салоҳият-тараққиёт мезони. Илмий мақолалар тўплами. 5-сон. – Тошкент, 2017. – Б. 223-225.

14. Имом Абу Ҳанифанинг фатво чиқаришдаги ўзига хос услуби // Ўзбекистон халқаро ислом академияси. Ёш олимларнинг илмий мақолалари тўплами. – Тошкент, 2019. – Б. 92-95.

15. Имом Абу Ҳанифанинг ҳадис илмидаги фаолияти // Ўзбекистон халқаро ислом академияси. Ёш олимларнинг илмий мақолалари тўплами. – Тошкент, 2021. – Б. 54-57.

Автореферат «Жамият ва бошқарув» журнали таҳририятида таҳрирдан ўтказилиб, ўзбек, рус ва инглиз тилларидағи мағнлар ўзаро мувофиқлаштирилди.

Бичими: 84x60 $\frac{1}{16}$. «Times New Roman» гарнитураси.

Рақамли босма усулда босилди.

Шартли босма табоғи: З. Адади 100. Буюртма № 41/21.

Гувоҳнома № 10-3719

“Тошкент кимё технология институти” босмахонасида чоп этилган.

Босмахона манзили: 100011, Тошкент ш., Навоий кўчаси, 32-уй.